

Αλίκη Βαξεβάνογλου¹

*Η εξέλιξη της κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης των Τσιγγάνων στην Ελλάδα:
Ανίχνευση των παραμέτρων μεταβολής και διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας στο
παράδειγμα των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας²*

Ιωάννινα 2004

¹ Για τις επιστημονικές θέσεις και απόψεις που διατυπώνονται στο κείμενο αυτό υπεύθυνος είναι ο συγγραφέας. Οι θέσεις και οι απόψεις του συγγραφέα δεν δεσμεύουν τον επιστημονικό υπεύθυνο του Προγράμματος «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο» ή το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

² Το παρόν κείμενο αποτελεί επιμορφωτικό υλικό στα πλαίσια του προγράμματος του ΥΠ.Ε.Π.Θ. «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο», το οποίο υλοποιείται από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Η παρουσία του κειμένου στο διαδίκτυο εξυπηρετεί επιμορφωτικές ανάγκες και ανάγκες ευαισθητοποίησης των εκπαιδευτικών της προσχολικής, πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αλλά απευθύνεται και στο ευρύ κοινό. Κάθε αθέμιτη χρήση του κειμένου υπόκειται στις διατάξεις του νόμου περί πνευματικής ιδιοκτησίας.

Ηλεκτρονική επιμέλεια: Γιάννης Σταμάτης

Φιλολογική επιμέλεια: Ειρήνη-Σοφία Κιαπίδου.

Επιστημονική επιμέλεια, εποπτεία, συντονισμός: Καθ. Αθανάσιος Ε. Γκότοβος.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή

- 1. Ο λόγος περί Τσιγγάνων**
 - 1.1. Μύθοι, πλίνθοι, κέραμοι....**
 - 1.2. Από τη «φύση» στην ιστορία**
 - 1.3. Από την «τσιγγανότητα» στην κοινωνική ταυτότητα**

- 2. Η σχετικότητα της γνώσης**
 - 2.1. Η αρχαιολογία της γνώσης**
 - 2.2. Το βλέμμα στους Τσιγγάνους**
 - 2.3. Τα παιχνίδια του λόγου**

- 3. Ο λόγος των Τσιγγάνων**
 - 3.1. Οι συνεντεύξεις:**
 - 3.2. Σύντομη περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας**
 - 3.3. Παιχνίδια του λόγου και τοποθετήσεις-Παραδείγματα**
 - 3.4. Τα κρίσιμα ζητήματα**

Αντί συμπερασμάτων: Οι εύθραυστες δομές

Εισαγωγή

Φαίνεται πως η εποχή μας χαρακτηρίζεται από την ταχύτητα, την επιτάχυνση του χρόνου. Σε όλους τους τομείς οι διαδικασίες επισπεύδονται, συμπιέζονται στο έπακρο. Στην περίπτωση της επιστημονικής έρευνας αυτή η κοινότυπη διαπίστωση επιβάλλει ένα καινούργιο και άβολο πλαίσιο. Εξαιτίας της υπερβολικής συμπίεσης του χρόνου και προκειμένου να δοθούν απαντήσεις, κινδυνεύει κανείς να καταλήξει σε απλουστεύσεις, σε κοινοτυπίες και στην εξ ορισμού επιπόλαιη αντιμετώπιση δημοσιογραφικού τύπου ή να εξοντώσει τον ερευνητή!

Οι κοινωνικές επιστήμες έχουν μια ιδιότυπη σχέση με το χρόνο και δυσκολεύονται να λειτουργήσουν μέσα στους επιταχυμένους ρυθμούς. Η διαδικασία της επιστημονικής έρευνας είναι εκ συστάσεως αργή. Και αυτό, αν μη τι άλλο, επειδή εξ ορισμού καλείται να ανατρέψει τα εκάστοτε «αυτονόητα».

Στριωγμένος ανάμεσα σε δύο διαφορετικές προσταγές, αναγκαστικά επιλέγει κανείς τη μέση οδό: να μειώσει τις θεματικές φιλοδοξίες, προκειμένου να μην αποποιηθεί της επιστημονικής του ιδιότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η παρούσα έρευνα φιλοδοξεί να περιοριστεί στους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας, γνωρίζοντας ότι από πολλές απόψεις αποτελούν εξαίρεση, να εντοπίσει τα κύρια ερωτήματα, να προτείνει κάποιες ερμηνείες τους και κυρίως, κάποιες κατευθύνσεις για μελλοντικές έρευνες.

Αν και το αντικειμενικό χρονικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας μου δημιούργησε αρκετά προβλήματα, δεν μπορώ να μην αναφέρω και τα υποκειμενικά πλεονεκτήματά της: την εξαιρετική και πολύ γόνιμη επιστημονική συνεργασία με τον Γεράσιμο Μακρή και τον Πέτρο Πιζάνια, την απόλυτη επιστημονική ελευθερία εκ μέρους του υπευθύνου της έρευνας Καθηγητή Αθανάσιου Γκότοβου κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της, και μια αναπάντεχα καλή συνεργασία με όσους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας συνομίλησα. Ως εκ τούτου, θέλω να ευχαριστήσω όλους τους Τσιγγάνους συνομιλητές μας για την προθυμία τους και την εγκαρδιότητά τους και όλως ιδιαιτέρως τον τέως Αντιδήμαρχο της Αγίας Βαρβάρας Μανώλη Ράντη για την υπομονή του και το ενδιαφέρον του.

1. Ο λόγος περί Τσιγγάνων

1.1. Μύθοι, πλίνθοι, κέραμοι...

Ο μύθος γεννιέται όταν αντικαθίσταται η πολιτιστική, κοινωνική και οικονομική μήτρα ενός φαινομένου με αναφορές σε κάποια «φύση» υπερ-ιστορική.

Καθώς ξεκινά κανείς μια επιστημονική έρευνα, ανατρέχει συνήθως στην υπάρχουσα (διεθνή και ελληνική) βιβλιογραφία και αρθρογραφία, προκειμένου να εντάξει την εκάστοτε έρευνά του μέσα σε μια διαδικασία εξέλιξης της επιστημονικής γνώσης. Ατυχώς στην προκειμένη περίπτωση, ενώ η σχετική με τους Τσιγγάνους βιβλιογραφική παραγωγή είναι πλούσια αριθμητικά, είναι εν πολλοίς ιδιαίτερα απογοητευτική. Και αυτό γιατί κατά κανόνα το επιστημονικό αντικείμενο «Τσιγγάνοι» τοποθετείται εκτός επιστημονικού χώρου. Εμφανίζονται ως μια ομάδα ανθρώπων, για τους οποίους δεν ισχύει καμία από τις καθιερωμένες επιστήμες, επιστημονικές μεθόδους και θεωρίες –είτε αυτές προέρχονται από την κοινωνιολογία είτε την ανθρωπολογία είτε την ιστορία κτλ.– που έχουν εφαρμοστεί για όλες τις ομάδες ανθρώπων σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης. Τι συμβαίνει λοιπόν;

Συνοπτικά, αναπαράγεται και στον επιστημονικό (ή παρα-επιστημονικό) χώρο το εξής αξιοσημείωτο φαινόμενο: να αποκλείονται, να περιθωριοποιούνται οι Τσιγγάνοι ως επιστημονικό θέμα από το πεδίο της επιστήμης, και ειδικότερα από την ιστορία. Αυτός ο αποκλεισμός συνήθως πραγματοποιείται, κατά τρόπο είτε άμεσο είτε λανθάνοντα, μέσα από την ακόλουθη διαδικασία (με κάποιες παραλλαγές): οι όποιες κοινές, παρόμοιες ή και αντίστοιχες συμπεριφορές των ανά την Ελλάδα ή ανά τον κόσμο Τσιγγάνων αντιμετωπίζονται ως ουσιολογικές, συστατικές ιδιότητες, εγγεγραμμένες μια για πάντα σε ένα είδος βιολογικής ή πολιτιστικής ουσίας, που ρητά ή άρρητα ορίζεται ως η τσιγγάνικη «φύση».

Κατά μία άλλη εκδοχή, συνήθως συμπληρωματική της προηγούμενης, τα όποια κοινά χαρακτηριστικά των ανά τον κόσμο Τσιγγάνων αποδίδονται σε κάποια υποθετική πολύ μακρινή κοινή προέλευση (π.χ. Ινδίες, Αίγυπτος, Αρχαία Ελλάδα...). Με τη σειρά της και κατά «μαγικό» τρόπο αυτή η κοινή προέλευση «εξηγεί» την αναπαραγωγή της «τσιγγάνικης φύσης» στην πάροδο των αιώνων. Έτσι, γίνεται μία μετατόπιση: η «απούσα» ιστορία των τσιγγάνικων πληθυσμών εξοστρακίζεται όσο πιο μακριά γίνεται σε ένα νεφελώδες και αμφίβολο παρελθόν, τοποθετώντας τους με αυτόν τον τρόπο σε ένα είδος ουτοπίας παγωμένου (αν όχι κατεψυγμένου) ιστορικού χρόνου. Και παράλληλα, ο εξοστρακισμός του

θέματος «Τσιγγάνοι» από τις κοινωνικές επιστήμες (ή των κοινωνικών επιστημών από τους Τσιγγάνους ως θέμα) αφήνει ελεύθερο πεδίο σε πολύμορφα μυθοποιητικά σχήματα. Ανεξάρτητα από το περιεχόμενό του, το οποίο ποικίλλει, προσαρμόζεται, εξελίσσεται (από την κοινοτυπία έως την επιστημονικοφανή εκδοχή), ο μύθος ως είδος λόγου οργανώνεται με βάση ένα σύνολο τυποποιημένων, σταθερών, επίμονων, κανονιστικών σχημάτων, μέσα στα οποία έρχεται να φωλιάσει το εκάστοτε περιεχόμενο του μυθικού σημαινόμενου¹. Εάν η διαδικασία παραγωγής μύθων από «λόγιους» γίνεται πάντα ερήμην των ίδιων των Τσιγγάνων, αντιθέτως, το περιεχόμενο, η διάδοση και βέβαια οι επιπτώσεις αυτών των μύθων τούς αφορούν ποικιλοτρόπως, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε.

Δεν πρόκειται εδώ να ασχοληθούμε σχολαστικά με τη διαδικασία κατασκευής και διάδοσης των μύθων, ούτε με τα κίνητρα των κατασκευαστών τους. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε να αναζητήσει κανείς, με όρους κοινωνιολογικής ανάλυσης, τα άτομα εκείνα που ίδρυσαν και ανέπτυξαν το συγκεκριμένο παρα-επιστημονικό πεδίο της «τσιγγανολογίας»². Όπως, επίσης, δεν θα ασχοληθούμε με τη μορφή, το περιεχόμενο και τις επιδράσεις όλων των μύθων και όλων των περί Τσιγγάνων «θεωριών». Δεν μπορούμε, όμως, να τα αγνοήσουμε, διότι αφενός συχνά αυτές οι απόψεις και θεωρίες έχουν διαδοθεί και ενσωματωθεί από τους ίδιους τους Τσιγγάνους που μελετάμε³ –σύνηθες και πολυμελετημένο φαινόμενο που απαντά σε όλες τις κυριαρχούμενες ομάδες ατόμων⁴–, αφετέρου η λογική και η ιδεολογία αυτής της πρακτικής απαγορεύουν ουσιαστικά την οποιαδήποτε επιστημονική μελέτη. Πώς γίνεται αυτό;

Ας πάρουμε για παράδειγμα το βασικότατο, αν όχι θεμελιακό, θέμα της «τσιγγάνικης φύσης». Εάν οι Τσιγγάνοι είναι «έτσι», φέρονται δηλαδή όπως φέρονται επειδή υπάρχει κάποια «τσιγγάνικη φύση» (ιδιοσυγκρασία, χαρακτηριστικά, κτλ.), τότε η οποιαδήποτε επιστημονική έρευνα είναι περιττή, έχει τελειώσει πριν ακόμα αρχίσει. Το μόνο που εκκρεμεί είναι καταρχάς να «καταγράψει» κανείς τα χαρακτηριστικά, τα γνωρίσματα αυτής της «τσιγγάνικης φύσης», και στη συνέχεια να «διαπιστώσει», να «δει», πώς αυτή η «φύση»

¹ R. Barthes, *Mythologies*, Paris 1957, p. 238.

² Αξίζει να σημειωθεί πως ανάμεσα στους τσιγγανολόγους βρίσκουμε πια και Τσιγγάνους. Πρόκειται για ένα σύνθετο φαινόμενο, ωστόσο μπορεί κανείς να υποθέσει με μεγάλη βεβαιότητα πως η τσιγγανολογία, δηλαδή σχηματικά η εξιδανίκευση του παρελθόντος, από Τσιγγάνους είναι εφικτή μόνο από άτομα τα οποία έχουν προ πολλού και πολλαπλά απομακρυνθεί από το φάσμα της φτώχειας (δεύτερη, τρίτη ή και τέταρτη γενιά ευκατάστατων Τσιγγάνων).

³ Προς το παρόν και τουλάχιστον στις συνεντεύξεις που συγκεντρώσαμε, από όλους τους σχετικούς με τους Τσιγγάνους μύθους εκείνος που κυρίως έχει διαδοθεί αφορά την πολύ μακρινή τους προέλευση από τις Ινδίες. Είναι –φαινομενικά τουλάχιστον– ο πιο «ανώδυνος», με την έννοια ότι δεν συσχετίζεται με τα προσωπικά τους βιώματα.

⁴ Για παράδειγμα, βλ. P. Bourdieu, «La paysannerie une classe objet» P. Champagne, «La fête au village», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no 17-18, Paris 1977, pp. 2-5, 73-84 κ.ά.

προσαρμόζεται κατά «αμυντικό τρόπο» στις εκάστοτε «εξωτερικές» συνθήκες. Και πράγματι, σε αυτή τη δραστηριότητα επιδόθηκαν και επιδίδονται οι περισσότεροι τσιγγανολόγοι, άλλοτε αδέξια και άλλοτε πιο πετυχημένα.

Βέβαια, αυτή η «καταγραφή» δεν έχει τίποτα το αθώο, το αντικειμενικό, αφού ως «τσιγγάνικη φύση», ως νόρμα για όλους τους Τσιγγάνους επιλέγονται αποκλειστικά και μόνο τα πιο ιδιόμορφα, τα πιο «φανταχτερά», αν όχι τα πιο «γραφικά», χαρακτηριστικά στην πιο ανώδυνη μορφή τους: ξεκομμένα από οποιοδήποτε ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Κατασκευάζεται εν ολίγοις ένα μοντέλο «τσιγγανότητας», με βάση συνήθως τους πιο εξαθλιωμένους, τους πιο αξιολύπητους, τους πιο περιθωριοποιημένους σήμερα Τσιγγάνους. «Εξηγώντας» ταυτόχρονα ότι παλαιότερα, πριν κάποιοι Τσιγγάνοι άθελά τους αναγκαστούν από την κυρίαρχη κοινωνία να αλλάξουν (να παρατήσουν τα τσαντίρια, για παράδειγμα), ήταν όλοι «έτσι». Και ήταν «έτσι», γιατί αυτές οι συνθήκες διαβίωσης (η περιπλάνηση, η πρόχειρη διαμονή κτλ.) ταιριάζουν καλύτερα στην «τσιγγάνικη ιδιοσυγκρασία». Σε αυτό το πλαίσιο δεν έχει πλέον καμία σημασία εάν οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι δεν αναγνωρίζουν τον εαυτό τους σε αυτό το κατασκεύασμα, σε αυτό το ομοίωμα¹, αφού πρόκειται για ένα «προϊόν εμπορεύσιμο» ενδεχομένως σε βαριεστημένους μικροαστούς, που αναζητούν μια ακίνδυνη και κοντινή εξωτικότητα, η κατανάλωση της οποίας αρχίζει και ολοκληρώνεται στην πολυθρόνα². Αυτό το οποίο αφαιρείται κατ' αυτόν τον τρόπο από τους Τσιγγάνους είναι αφενός η πραγματική τους ιστορία, αφετέρου η κοινωνική τους ταυτότητα.

1.2. Από τη «φύση» στην ιστορία

Ας δούμε πρώτα το θέμα της ιστορίας. Δεν αναφερόμαστε, βέβαια, στους μύθους της προέλευσης, αλλά στην πρόσφατη ή και λιγότερο πρόσφατη ιστορία αυτών των ομάδων του πληθυσμού. Με γνώμονα την εμμονή να κατασκευαστεί μια «τσιγγάνικη φύση» –αιτία και

¹ Αυτό προκύπτει γενικά από όλες τις συνεντεύξεις, από όλες τις πληροφορίες που συγκεντρώσαμε.

² Καθώς η πολύ σκληρή κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα, δηλαδή οι συνθήκες μεγάλης φτώχειας, δεν αποτελεί για τους Τσιγγάνους –ή μάλλον για την ακρίβεια, για τους Τσιγγάνους με τους οποίους συνομιλήσαμε– μακρινό παρελθόν, αλλά αντιθέτως είτε προσωπικά βιώματα είτε μήνες πολύ κοντινών προσώπων (γονέων ή έστω παππούδων), η ωραιοποίηση, η εξιδανίκευση αυτών των παρελθουσών καταστάσεων από τους ίδιους τους Τσιγγάνους είναι προς το παρόν δύσκολη έως αδύνατη. Αντιθέτως, σε άτομα που –όπως ήδη ειπώθηκε– έχουν πολλαπλά διαφοροποιηθεί και απομακρυνθεί από το φάσμα της φτώχειας, η προβολή, η επίδειξη αυτής της εξιδανικευμένης και πλασματικής τσιγγανότητας είναι εφικτή, πόσο μάλλον που μπορεί να αποτελέσει έναν καινούργιο κοινωνικό, αν όχι και επαγγελματικό, ρόλο. Ως «Τσιγγάνοι πολυτελείας» μπορούν πλέον να πουλάνε την «τσιγγανότητα» ως εμπόρευμα, ως τηλεοπτικό θέαμα. Και επειδή οι ίδιοι είναι εμφανώς πολλαπλά διαφοροποιημένοι κοινωνικο-οικονομικά και πολιτιστικά, μιλάνε εξ ονόματος των άλλων Τσιγγάνων, «στολίζοντας» τους ατυχέστερους και φτωχότερους Τσιγγάνους ομοφύλους τους με τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα τους καταστήσουν «ελκυστικούς» στη νέα αγορά της τσιγγανολογίας.

αποτέλεσμα ταυτόχρονα—οι τσιγγανολόγοι οδηγούνται στο να εξαφανίσουν, για παράδειγμα, τα όποια κοινά στοιχεία μπορεί να έχουν ή να είχαν οι τσιγγάνικες ομάδες με άλλες περιθωριακές ή φτωχές ομάδες του υπόλοιπου πληθυσμού, τις όποιες μικρές ή μεγαλύτερες εξελίξεις, τις όποιες μικρές ή μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις γνώρισαν και γνωρίζουν αυτές οι ομάδες του πληθυσμού. Κατασκευάζεται όπως είπαμε μια πλασματική, μεταφυσική οντότητα: «οι Τσιγγάνοι». Μοναδικοί και απaráλλακτοι ανά τους αιώνες και ανά την υφήλιο.

Οι Τσιγγάνοι, σύμφωνα με την ιστορία που κατασκευάζουν οι τσιγγανολόγοι, εμφανίζονται με μια ιστορία ανιστορική. Και τούτο, επειδή παρουσιάζονται να είναι απομονωμένοι επί αιώνες από τον υπόλοιπο κόσμο, μέσα σε ένα είδος ναρκισσιστικής αυτάρκειας, όπου απλώς αναπαράγουν επίμονα τον ίδιο τους τον εαυτό, δηλαδή την τσιγγάνικη «φύση». Έτσι, οι Τσιγγάνοι, σύμφωνα πάντα με τους τσιγγανολόγους, δεν συμμετέχουν παρά άθελα τους στις διάφορες διαδικασίες εξέλιξης, «επιδιώκουν» κατά βάθος την πλήρη ιστορική ακινησία, αφού η όποια εξέλιξη τούς «επιβάλλεται δια της βίας από τα έξω». Ποια είναι τελικά η «δική» τους ιστορία;

Ας δούμε τα πράγματα λίγο πιο συστηματικά: Σε ένα πρώτο επίπεδο είναι γεγονός ότι η ιστοριογραφία, δηλαδή οι ιστορικοί, δεν έχουν ακόμα ασχοληθεί με τους Τσιγγάνους. Και αυτή την «απουσία ιστοριογραφίας» οι Τσιγγάνοι τη μοιράζονται με πολλές, πάρα πολλές ομάδες του πληθυσμού, και ειδικότερα από τα πιο φτωχά κοινωνικά στρώματα. Η στροφή των ιστορικών, για παράδειγμα, προς την κοινωνική ιστορία των φτωχών και περιθωριακών ομάδων του πληθυσμού είναι ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο¹. Και βέβαια, για αυτά ειδικότερα τα κοινωνικά στρώματα —όπως και για τους Τσιγγάνους— τα στοιχεία, οι πηγές πληροφόρησης, τα όποια τεκμήρια, είναι ελάχιστα. Ας μην ξεχνάμε ότι αυτό που ονομάζουμε «προφορικός πολιτισμός» αφορούσε τη συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων και αφορά ακόμη μεγάλα τμήματα του πληθυσμού της γης².

Τα τεκμήρια για τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα είναι πάντα ελάχιστα. Συνήθως, εμφανίζονται ως φορολογήσιμες μονάδες και εκεί ενίοτε βρίσκουμε και τους Τσιγγάνους³. Αυτού του είδους οι καταγραφές —συνήθως είναι οι γνωστότερες πριν από την ίδρυση των

¹ Θα μπορούσε κανείς να καταγράψει στα πλαίσια της ιστορίας των κοινωνικών επιστημών το όλο και αυξανόμενο ενδιαφέρον, σχηματικά από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα, για τα φτωχότερα και περιθωριακά κοινωνικά στρώματα. Αυτή η τάση —αριστερής προέλευσης και παράδοσης— υπήρξε και είναι ιδιαίτερα γόνιμη, όχι μόνο επειδή ο κατάλογος των σχετικών έργων σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες ήταν ατελείωτος, αλλά και επειδή από αυτές τις μελέτες έχουν μεταξύ άλλων προκύψει καινούργιες θεωρητικές ερμηνείες, μεθοδολογικές προσεγγίσεις, εννοιολογικά εργαλεία κτλ.. Το ότι οι τσιγγανολόγοι φαίνεται να αγνοούν την ύπαρξή τους είναι άλλο θέμα.

² Το ίδιο ισχύει, επίσης, για το εθιμικό δίκαιο, όπως και για άλλα αντίστοιχα και ευρύτατα διαδεδομένα φαινόμενα.

³ Βλ. Ν. Τοντόροφ, *Η Βαλκανική πόλη, 15^{ος} - 19^{ος} αιώνας*, τόμος Β', Αθήνα 1986, σσ. 430, 432, 433, 448 κ.ά.

σύγχρονων κρατών¹– μεταμορφώνουν το σύνολο του πληθυσμού σε μια λίγο-πολύ αδιαφοροποίητη μάζα. Ατυχές για τους ιστορικούς γεγονός που τείνει –τουλάχιστον στις πιο ανεπτυγμένες χώρες– να εκλείψει με την ίδρυση στατιστικής υπηρεσίας.

Η απουσία σοβαρής ιστοριογραφικής μελέτης ειδικά για τους Τσιγγάνους, καθώς και η απουσία τεκμηρίων, στατιστικών στοιχείων κτλ., απλώς σημαίνουν πως έχουμε να κάνουμε με ένα ακόμα πεδίο λίγο-πολύ χέρσο από επιστημονική άποψη². Δεν σημαίνουν, βέβαια, και απουσία ιστορίας, δηλαδή διαδικασίες εξέλιξης.

Αλλά ακόμα και εάν διαπιστωθεί, έπειτα από επιστημονική μελέτη και όχι εκ των προτέρων, ότι η οργάνωση των τσιγγάνικων ομάδων, των τσιγγάνικων οικογενειών, είναι μια «απόλυτα ιδιόμορφη περίπτωση», η οποία χαρακτηρίζεται, λόγου χάρη, από «δομική ακινησία», θα πρέπει αναγκαστικά να προτείνει κανείς και τις αντίστοιχες επιστημονικές εξηγήσεις. Και εδώ αισθάνομαι αναγκασμένη να υπενθυμίσω ότι οι διαδικασίες εξέλιξης που υπάρχουν σε όλες τις κοινωνικές ομάδες μπορούν να έχουν πολλές μορφές, να αφορούν ποικίλα ζητήματα και κυρίως, να έχουν διαφορετικούς ρυθμούς, διαφορετικές ιστορικές διάρκειες.

Είναι πιστεύω ευρύτατα γνωστό το κλασικό πλέον, σχεδόν τετριμμένο, σχήμα με τους τρεις χρόνους της ιστορίας: τη μακρά διάρκεια, όπου οι αλλαγές συντελούνται με πάρα πολύ αργούς ρυθμούς, σχεδόν ανεπαίσθητους, τους οποίους σίγουρα βιωματικά και εμπειρικά κανείς δεν μπορεί να τους αντιληφθεί· τη μέση ιστορική διάρκεια, που αντιστοιχεί σε αλλαγές που συντελούνται στο διάστημα μερικών γενεών· τον βραχύ χρόνο της ιστορίας, για τον οποίο συνήθως δίνεται ως παράδειγμα η πολιτική συγκυρία, τα πολιτικά γεγονότα.

Αυτός ο βραχύς χρόνος, εύκολα αντιληπτός και ειδικά στην εποχή μας, αφορά πλέον και άλλους τομείς: αρκεί να σκεφτούμε την αλληλουχία οικονομικής ύφεσης και οικονομικής κρίσης ή την ταχύτητα διάδοσης και ενσωμάτωσης κάποιων καινούργιων αντικειμένων, ακόμα και στα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού (τα αυτοκίνητα και η τηλεόραση πριν μερικά χρόνια, τα κινητά τηλέφωνα και το βίντεο σήμερα...), σε συνάρτηση με την ταχύτητα διάδοσης κάποιων καινούργιων συμπεριφορών (αυξημένες δαπάνες για ένδυση, για οικιακό εξοπλισμό, αλλαγή των τρόπων διασκέδασης, για παράδειγμα, με ό,τι αυτά συνεπάγονται ως αλλαγές και στο επίπεδο των αξιακών και ιδεολογικών συστημάτων κτλ.).

Εμπειρικά, για τους Τσιγγάνους –όπως για όλους τους ανθρώπους– η ιστορία είναι η δική τους ιστορία, όσα δηλαδή γνωρίζουν βιωματικά, καθώς και η ιστορία της οικογένειάς

¹ Βλ. E. Brian, *Administrateurs et géomètres au XVIIIe siècle*, Paris 1994.

² Και βέβαια, αυτή η «απουσία ιστοριογραφίας» είναι σε απόλυτη σχέση με το πώς ορίζει κανείς τους Τσιγγάνους: μόνο εάν κανείς αποφασίσει εκ των προτέρων πως οι Τσιγγάνοι αποτελούν μια ιδιόμορφη περίπτωση, δηλαδή τους απομονώσει από τα «κοινωνιολογικά τους αδέρφια», βρίσκεται μπροστά στο κενό.

τους, έτσι όπως τη γνωρίζουν μέσα από τις διηγήσεις των μεγαλύτερων σε ηλικία συγγενών και γνωστών τους. Αυτή η ιστορία (δηλαδή, η ιστορία των παππούδων και των γιαγιάδων) είναι συνήθως ιδιαιτέρως οικεία, γιατί ηλικιακά απέχουν ο εγγονός από τον παππού 30 με 40 χρόνια. Και θέλω εδώ να σημειώσω ότι οι συνεντεύξεις στις οποίες θα στηρίξουμε κατά κύριο λόγο αυτή την έρευνα είναι ιδιαιτέρως πλούσιες σε πληροφορίες για την ιστορία της διευρυμένης οικογένειας των τσιγγάνων συνομιλητών μας. Γνωρίζουν και μας μετέφεραν στοιχεία –έστω και αποσπασματικά– για τις συνθήκες διαβίωσης της οικογένειάς τους, φτάνοντας προς τα πίσω μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα, και πολλές πληροφορίες για τις αρχές του 20ού. Γνωρίζουν, λοιπόν, καλά συνήθως την ιστορία της οικογένειάς τους. Τα «προβλήματα» αρχίζουν –όπως σε όλους τους ανθρώπους– όταν κάποιος από αυτούς προσπαθούν να εντάξουν τη «δικιά τους ιστορία» σε μια ευρύτερη ιστορία βασιζόμενοι, αναγκαστικά, στις όποιες «ιστορίες» κυκλοφορούν για το ευρύ κοινό. Και εκεί έχουν να διαλέξουν ανάμεσα σε δύο εξίσου προβληματικές λύσεις:

1. Η να προσπαθήσουν να ταιριάξουν, να εντάξουν κάπως τα βιώματά τους στο χώρο της «επίσημης ιστορίας», δηλαδή της ιστορίας που διαδίδεται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και αφορά κυρίως τα τεκταινόμενα στον πολιτικό χώρο. Και αυτή η προσπάθειά τους είναι μάλλον ατελέσφορη, γιατί οι ίδιοι, όπως προκύπτει μέσα από τις πρακτικές τους, κρατούσαν και διατηρούν μια απόσταση σε σχέση με τα τεκταινόμενα στον πολιτικό χώρο, όπως άλλωστε οι περισσότερες πολύ φτωχές ή περιθωριακές ομάδες. Για παράδειγμα, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος για την πλειονότητα των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων δεν ήταν παρά η αγωνία της επιβίωσης. Επίσης, αυτού του είδους η ιστορία δεν αναφέρεται ποτέ στους «κοινούς θνητούς», δηλαδή στην κοινωνία. Και εδώ έρχεται να ταιριάξει το γεγονός ότι στην Ελλάδα τα φτωχά και περιθωριακά κοινωνικά στρώματα είτε δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί από τους επιστήμονες (εννοείται επίπονα, ως πολύ συγκεκριμένη, πολυδιάστατη, σύνθετη πραγματικότητα, και όχι απλώς να αναφέρεται κανείς στη μεταφυσική και αόριστη οντότητα «ο λαός», η «ελληνική κοινωνία» κτλ.) είτε αυτές οι μελέτες παραμένουν άγνωστες στο ευρύ κοινό. Και βέβαια, σε αυτό έρχεται να προστεθεί –όπως για τις περισσότερες φτωχές και περιθωριακές ομάδες του πληθυσμού– η αδυναμία πρόσβασης σε δίκτυα κυκλοφορίας πιο έγκυρων και χρήσιμων σε αυτούς πληροφοριών κτλ. Υπάρχει, λοιπόν, μια πρώτη μορφή «αποξένωσης» από την ιστορία της χώρας, στην οποία ζουν. Άρα, και από τον ίδιο τους τον εαυτό.

2. Η δεύτερη λύση είναι να επιχειρήσουν να στριμώξουν τη «δικιά τους ιστορία» στις διάφορες εκδοχές της τσιγγανολογίας, των «ιστοριών» των Τσιγγάνων που κυκλοφορούν. Και εδώ, πάλι, δημιουργείται μια δεύτερη μορφή «αποξένωσης»: δυσκολεύονται να

ταιριάζουν τα δικά τους βιώματα, τις δικές τους εμπειρίες, με τα ιδεολογικά, αξιολογικά και ηθικοπλαστικά σχήματα, άκαμπτα έως ανόητα, που χαρακτηρίζουν αυτές τις «ιστορίες». Δηλαδή, σχηματικά, θα πρέπει να ταιριάζουν στη λογική της υπερβατικής «τσιγγάνικης φύσης», ενιαίας και अपαραλλάχτης ανά τους αιώνες και την υφήλιο, που ωθεί ως ασυνείδητη προσταγή τους Τσιγγάνους να «θέλουν», να επιδιώκουν την «τσιγγανότητα»... των τσιγγανολόγων. Εν ολίγοις, τα χαρακτηριστικά εκείνα που οι τσιγγανολόγοι έχουν ορίσει ως αναπόσπαστα στοιχεία, ως μη αναστρέψιμα «φυσικά» γνωρίσματα, ως όρους *sine qua non* για να θεωρηθεί κάποιος Τσιγγάνος ως «αληθινός Τσιγγάνος»! Και οφείλω εδώ να διευκρινίσω ότι η διαδικασία κατασκευής και το περιεχόμενο της «τσιγγανότητας» που έχουν κατασκευάσει οι τσιγγανολόγοι δεν θα έπρεπε να συγχέονται επ' ουδενί με τα σύνθετα ζητήματα της τσιγγάνικης ταυτότητας, τα οποία πρόσφατα φαίνεται να απασχολούν μια μερίδα Τσιγγάνων¹. Τα πρώτα προτείνουν αυθαίρετα μια νόρμα, ένα μοντέλο (το αντίσκηνο ή την πρόχειρη διαμονή, τα «παραδοσιακά» τσιγγάνικα επαγγέλματα κτλ.). Και εδώ δεν μπορώ να μην παραθέσω δύο δείγματα που προέρχονται από δύο πολύ διαφορετικούς ανθρώπους και σχετίζονται με αυτό που ονομάζεται «παραδοσιακά τσιγγάνικα χαρακτηριστικά».

Το πρώτο απόσπασμα είναι καθαρά βιωματικό και αναφέρεται στο είδος κατοικίας: Η κυρία Σοφία είναι Τσιγγάνα, 67 ετών, κάτοικος Αγίας Βαρβάρας. Η οικογένειά της ήρθε στον ελλαδικό χώρο το 1922 με την μικρασιατική καταστροφή. Η ίδια από 15 χρονών λέει τη μοίρα και δούλευε για πολλά χρόνια στο γυρολογικό εμπόριο. Για ένα διάστημα εργάστηκε σε φαρμακαποθήκη. Σήμερα είναι συνταξιούχος και ζει σε ένα φτωχικό σπίτι (ιδιόκτητο) μαζί με την κόρη της, τα εγγόνια της και τη μικρότερη ανύπαντρη αδελφή της, την κυρία Ελευθερία, 55 περίπου χρονών, η οποία εργάζεται στο γυρολογικό εμπόριο.

Α. Βαξεβάνογλου: Και πριν η οικογένειά σας εγκατασταθεί σε σπίτι;

Κα Σοφία: Πριν πολλά χρόνια ήτανε που είχαμε μείνει σε τσαντίρια λίγο καιρό. Όταν είχε παντρευτεί ο μπαμπάς μου με τη μαμά μου. Σκέψου τώρα πόσα χρόνια μιλάμε, ε; Πέθανε η μαμά μου 85 χρονών. Ο μπαμπάς πέθανε πιο μικρός. Θέλω να πω ότι αν μείνανε σε τσαντίρι, μείνανε πολύ λίγο καιρό (...). Μείνανε δύο χρόνια, πέντε χρόνια. Μετά πάλι σε σπίτι. Πηγαίνανε σε διάφορα μέρη και πιάνανε σπίτι και μένανε. Μέχρι μετά αργότερα που ήρθανε και στην Αθήνα, πήρανε οικόπεδα, χτίσανε και ζούσανε κανονικά.

Α. Βαξεβάνογλου: Και παλιά στη Μικρά Ασία (πριν το 1922) ζούσανε σε σπίτι ή σε τσαντίρι;

Κα Σοφία: Μέσα σε σπίτι.

Α. Βαξεβάνογλου: Σε σπίτι;

Κα Σοφία: Σε σπίτι.

(...)

Α. Βαξεβάνογλου: Και μετά, λοιπόν, περάσανε σε ένα άλλο στυλ ζωής που μένανε σε σταθερό σπίτι;

¹ Βλέπε τη σχετική μελέτη του Γεράσιμου. Μακρή.

Κα Σοφία: *Θες να πεις που εγκατασταθήκαμε πια. Ε, όλα τα χρόνια εκείνα που σας είπαμε πού μείνανε, λίγα χρόνια. Μείνανε λίγα χρόνια σκηνίτες: Πηγαίνανε στη Ρόδο, πηγαίνανε στη Λάρισα που σας είπα ότι εμένα με γεννήσανε στη Λάρισα. Την άλλη τη γεννήσανε στη Χίο, την άλλη στην αυτήν. Δεν κάνανε πολλά χρόνια αυτή τη ζωή (...). Και λέγανε πια να πάμε να εγκατασταθούμε, να καθίσουμε να δουλέψουμε συνέχεια σε ένα μέρος (...).*

Α. Βαξεβάνογλου: *Αλλά ήτανε κάτι που θέλανε;*

Κα Σοφία: *Το θέλανε πια! Είχανε κουραστεί! Το θέλανε πια είχανε κουραστεί. Στη Ρόδο, εδώ, εκεί, είχανε κουραστεί μεγαλώνοντας πια οι γονείς. Ε, ύστερα αναλάβαμε πια εμείς την κυβέρνηση! Το Υπουργείο Δημοσίων Έργων, το αναλάβαμε εμείς.*

(από τη συνέντευξη της κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 19-1-1998)

Και ένα άλλο απόσπασμα, το οποίο προέρχεται από έναν άνθρωπο που από πολλές απόψεις αποτελεί εξαίρεση, καθώς ελέγχει εποπτικά και την κοινωνική πραγματικότητα πέρα από τις δικές του εμπειρίες και εν πολλοίς τα πεδία της ιδεολογίας:

Ο Μανώλης Ράντης είναι 37 χρονών, πατέρας τριών παιδιών, κάτοικος Αγίας Βαρβάρας, γυρολόγος και πρώην αντιδήμαρχος της Αγίας Βαρβάρας. Έχει σταματήσει το σχολείο στην Β΄ γυμνασίου, αλλά είναι ένας εξαιρετικά καλλιεργημένος άνθρωπος, ένας «αυτοδημιούργητος εμπειρικός διανοούμενος».

Μανώλης Ράντης: *Αυτό που πολλές φορές έχει παρεξηγηθεί σαν παραδοσιακό είναι στην ουσία ο μοναδικός τρόπος αντιμετώπισης της πραγματικότητας. Βλέπει κανείς τον Τσιγγάνο που ασκεί ένα επάγγελμα που τώρα πια δεν υπάρχει. Δεν είναι ότι το ασκεί για να κρατήσει την παραδοσιακότητά του αυτή. Το ασκεί, γιατί δεν έχει μάθει τίποτα άλλο να κάνει. Δεν έχει σπουδάσει, δεν έχει μάθει κάποια τέχνη, πρέπει να συντηρήσει κάποια οικογένεια ή έστω και τον εαυτό του μόνο. Ψάχνει τι θα κάνει. Η μόνη δουλειά που μπορεί να κάνει είναι ν' αγοράσει κάτι και να πουλήσει. Χωρίς μαγαζί, χωρίς τίποτα, να βγει και να φωνάζει ή να χτυπάει πόρτες. Ή αν έχει μάθει να σκαλίζει, να φτιάχνει, να χτυπάει το μέταλλο, το ξύλο, να προσπαθήσει πάνω εκεί να ασχοληθεί. Στα μάτια τώρα του άλλου φαντάζει σαν παραδοσιακός. Αυτό που πολλές φορές στολίζουν κιάλας έτσι τον Τσιγγάνο, το φολκλόρ. Δεν είναι φολκλόρ. Είναι η ανάγκη επιβίωσης. Λόγω του ότι δεν υπάρχει τίποτα άλλο, αναγκάζεται να κάνει αυτό. Τώρα, με το πέρασμα των χρόνων, ζώντας κάποιοι άνθρωποι διαρκώς, επί αιώνες, επί δεκαετίες στο περιθώριο. Στο περιθώριο ανθίζουν πάντα τα αρνητικά, δεν ανθίζουν τα θετικά. Ο άνθρωπος αυτός αλλοτριώνεται ζώντας στο περιθώριο.*

(από τη δεύτερη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 21-11-1997)

Καθόλου ειδυλλιακή η άποψη που έχουν όλοι οι Τσιγγάνοι με τους οποίους συνομιλήσαμε για το πρόσφατο παρελθόν της οικογένειάς τους. Οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι –και παρά τον πολλαπλό ιδεολογικό βομβαρδισμό που δέχονται– συνήθως δεν ορίζουν αυτά που οι τσιγγανολόγοι θεωρούν παραδοσιακά τσιγγάνικα χαρακτηριστικά ως τέτοια, αλλά ως λύσεις ανάγκης. Μετατοπίζουν έτσι ορθώς το θέμα από τον πολιτισμικό χώρο στον αντίστοιχο κοινωνικό και οικονομικό. Οι μνήμες από τα βιώματα και τις διηγήσεις των

παππούδων είναι ακόμα υπερβολικά νωπές, για να τους επιτρέψουν να εκπέσουν στο «ρομαντισμό» των Τσιγγανολόγων.

Στην παρούσα μελέτη πρέπει να διευκρινίσω πως για μένα –και αυτό αποτελεί μία αργιογή υπόθεση εργασίας– οι όποιες παρεμφερείς κοινωνικο-οικονομικές πρακτικές των ανά την Ελλάδα ή ανά τον κόσμο Τσιγγάνων προέρχονται αποκλειστικά και μόνο από την παρεμφερή κοινωνικο-οικονομική θέση που κατείχαν ή κατέχουν στην εκάστοτε κοινωνία μέσα στην οποία ζουν. Αποτέλεσαν και εν πολλοίς αποτελούν μέρος των πολύ φτωχών ή περιθωριακών πληθυσμών που υπήρχαν και υπάρχουν σε όλες τις κοινωνίες. Έτσι, πολλά από τα κοινωνιολογικά γνωρίσματά τους είναι κοινά και στις υπόλοιπες πολύ φτωχές, περιθωριακές ή περιθωριοποιημένες ομάδες του πληθυσμού. Το περιθώριο, όμως, έχει και αυτό κάποιες δομές λειτουργίας, μια ιστορία. Στην πραγματικότητα, αυτές οι δομές, τα διάφορα πεδία (οικονομικό, κοινωνικό, ιδεολογικό, πολιτιστικό πεδίο) όπου κινούνται οι άνθρωποι του περιθωρίου, δεν αποτελούν ανεξάρτητα, αυτοτελή κομμάτια σε σχέση με τα αντίστοιχα πεδία της «επίσημης» κοινωνίας, αλλά αναπόσπαστο τμήμα της. Πόσο μάλλον που, για παράδειγμα, το «περιθωριακό» τμήμα του πεδίου της ελληνικής οικονομίας, δηλαδή αυτό που αποκαλούμε πλέον παραοικονομία ή άτυπες μορφές οικονομικής δραστηριότητας, ήταν το ουσιαστικότερο γνώρισμα της ελληνικής οικονομίας και παραμένει βασικό συστατικό της μέρος. Εάν κανείς παραλείψει τη μελέτη αυτών των «άτυπων μορφών οικονομικής δραστηριότητας», αδυνατεί να κατανοήσει την ιστορία και τη λειτουργία του συνόλου της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Για δεκαετίες αυτό το πολύ εκτεταμένο τμήμα της «παραοικονομίας», όπου συναντούσε και συναντάει κανείς μεγάλη μερίδα του ελληνικού πληθυσμού –παλαιότερα την πλειοψηφία–, επισήμως δεν υπήρχε ούτε για την εφορία, ούτε για τους οικονομολόγους, ούτε για τους πολιτικούς. Και ακόμα και σήμερα είναι περίπου αδύνατη η προσέγγισή του (μια μινιμαλιστική άποψη εκτιμά πως η «παραοικονομία» αντιπροσωπεύει ένα μέγεθος ίσο σήμερα με το 30 % του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος). Και βέβαια, αρκεί κανείς να σκεφτεί τις αμφίσημες, για παράδειγμα, σχέσεις μεταξύ κράτους και πολιτών στην Ελλάδα ακόμα και σήμερα, τις άνομες ή άτυπες πρακτικές ένθεν και ένθεν, για να υποθέσει μια παρόμοια αναντιστοιχία μεταξύ της θεωρητικής και της πραγματικής λειτουργίας, της τυπικής και της άτυπης πραγματικότητας και για άλλα πεδία: το κοινωνικό, το πολιτικό, το ιδεολογικό, το πολιτιστικό, πιθανά και το επιστημονικό.

Ενώ, λοιπόν, θα αφιερώσουμε την προσοχή μας κυρίως στον τσιγγάνικο πληθυσμό της Αγίας Βαρβάρας (για να εντοπίσουμε μέσα από τον πολυσήμαντο λόγο του τις μορφές οργάνωσης, τις πρακτικές και τα χαρακτηριστικά του), θα εντάξουμε την πρόσφατη ιστορία, καθώς και τις οικονομικές δραστηριότητες, τις κοινωνικές πρακτικές και τις πολιτιστικές

συμπεριφορές αυτού του πληθυσμού εκεί όπου de facto γεννήθηκαν και πραγματώνονται, δηλαδή στα πλαίσια της ευρύτερης ιστορίας και των ευρύτερων πεδίων της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Από εκεί και έπειτα θα αναρωτηθούμε ποια είναι τα κρισιμότερα ερωτήματα που μπορεί να θέσει κανείς ειδικά για τους Τσιγγάνους.

Το ότι «οι Τσιγγάνοι δεν έχουν ιστορία» έχει και μια άλλη έννοια: οι Τσιγγάνοι ανήκουν στους πληθυσμούς εκείνους που δεν άφησαν μνημεία, έγγραφα, αντικείμενα, που δεν άφησαν κάποια χνάρια στο πέρασμά τους, κάποια τεκμήρια, στοιχεία. Αυτοί οι πληθυσμοί αποτελούν το 90 % της ανθρωπότητας.

Η σύγχρονη ιστοριογραφία και η κοινωνιολογία διακρίνουν δύο μορφές του ιστορικού (και του κοινωνικού): αφενός την ιστορία που έχει πάρει υλική υπόσταση, που έχει πάρει τη μορφή αντικειμένων, την ιστορία δηλαδή έτσι όπως συσσωρεύτηκε με το χρόνο στα αντικείμενα, τις μηχανές, τα κτίρια, τα μνημεία, τα βιβλία, τις θεωρίες, τις παραδόσεις, τη νομοθεσία κλπ., αφετέρου την ενσωματωμένη ιστορία, την ιστορία που έχει γίνει habitus (έξις, συνήθεια, προδιάθεση).

Αυτή η έννοια της έξεως αποτελεί για μας μια έννοια κλειδί, ένα πολύτιμο εργαλείο κατανόησης του θέματός μας και θα επανέλθουμε στη συνέχεια μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα. Ας σημειωθεί εδώ πως η έξις (το habitus) είναι προϊόν της ιστορίας, αλλά δεν παίρνει ποτέ υλική καθεαυτή υπόσταση¹ είναι σχεδόν ασυνείδητη. Και έτσι όπως την έχουν ορίσει οι κοινωνιολόγοι¹, υπερβαίνει την ατομική ιστορία ενός ανθρώπου ή μιας ομάδας ανθρώπων. Είναι ένα σύστημα συγκροτημένο κοινωνικά, το οποίο αποτελείται από δομημένες προδιαθέσεις, εθισμούς. Αυτές οι προδιαθέσεις συνδέονται άμεσα με μια συγκεκριμένη κατηγορία παρελθουσών συνθηκών ύπαρξης, δηλαδή αποκτήθηκαν μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές στα πλαίσια συγκεκριμένων συνθηκών ύπαρξης. Καθώς συνεχώς στρέφονται προς πρακτικές λειτουργίες, δομούν αυτές οι προδιαθέσεις με τη σειρά τους το παρόν και προσαρμόζονται σε αυτό. Κάτι σαν ασυνείδητα και εξαρτημένα από το παρελθόν ανακλαστικά, που (λίγο σαν το ψυχικό τραύμα της παιδικής ηλικίας) είναι μεν ξεχασμένα, (θαμμένα στο ασυνείδητο ως επεισόδια), αλλά τόσο ενεργά, ώστε να οργανώνουν καταδυναστευτικά το σήμερα, να καθορίζουν, να προκαθορίζουν και να κυριαρχούν και στο παρόν. Ως προϊόν της ιστορίας το habitus παράγει πρακτικές ατομικές και συλλογικές, δηλαδή ιστορία: εξασφαλίζει την ενεργή παρουσία περασμένων, ιστορικών εμπειριών που

¹ Βλέπε κυρίως τα έργα του P. Bourdieu και ειδικότερα, *Le sens pratique*, Paris, 1980· *La distinction. Critique sociale du jugement*, 1979· *Réponses*, 1992.

εναποτέθηκαν μέσα σε κάθε ανθρώπινο οργανισμό έχοντας μετουσιωθεί σε συγκεκριμένες μορφές πρόσληψης (του κόσμου, του εαυτού, της κοινωνίας, του άλλου), σε συγκεκριμένες μορφές σκέψης και δράσης. Το habitus, λοιπόν, προσχηματίζεται μέσα από πρακτικές και εμπειρίες και επανενεργοποιείται πάλι μέσα από πρακτικές εξαιτίας των οποίων αναπροσαρμόζεται. Έτσι, ο μόνος τρόπος προσέγγισης της έξεως (habitus) είναι έμμεσος: οι πρακτικές που σχεδόν ασυνείδητα, αυθόρμητα, ψυχαναγκαστικά ακολουθεί ένα άτομο, μια ομάδα ατόμων ή μια ολόκληρη κοινωνία.

Ένα πρόχειρο παράδειγμα για το τι μπορεί να σημαίνει η έξις στους Τσιγγάνους είναι η ιστορικά ενσωματωμένη συνήθεια της μετακίνησης. Αυτό το δεδομένο, το οποίο διαπιστώνεται τόσο μέσα από τις πρακτικές των συνομιλητών μας (γυρολογικό εμπόριο), όσο και στα λόγια τους, το βρίσκει κανείς μετουσιωμένο και ως ελεύθερη επιλογή («Μας αρέσει να αλλάζουμε παραστάσεις»). Είναι, βέβαια, ένα σύνθετο φαινόμενο και εδώ θα παρουσιάσουμε συνοπτικά κάποια στοιχεία. Το γυρολογικό εμπόριο που ασκούσε και ασκεί η πλειοψηφία των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας είναι μία από τις «δουλειές του ποδαριού», που μπορούσαν σε συνθήκες μεγάλης φτώχειας να ασκήσουν τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα¹.

Μανώλης Ράντης: (...) Η μόνη δουλειά που μπορεί να κάνει είναι ν' αγοράσει κάτι και να πουλήσει. Χωρίς μαγαζί, χωρίς τίποτα, να βγει και να φωνάζει ή να χτυπάει πόρτες².

Βασική προϋπόθεση για να εξασφαλίσουν το καθημερινό μεροκάματο, τη στοιχειώδη επιβίωση μέσω αυτών των δραστηριοτήτων, ήταν και είναι η συνεχής μετακίνηση. Για τον απλούστατο λόγο ότι γρήγορα εξαντλούνται οι οικονομικές δυνατότητες, τα «περιθώρια κέρδους» αυτών των δραστηριοτήτων σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Αυτό, λοιπόν, το σύστημα προ-καπιταλιστικής οργάνωσης επαγγελματικής δραστηριότητας, που ισορροπούσε επικίνδυνα μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας (ας θυμηθούμε την εύλογη και κυριολεκτική για μεγάλα τμήματα του ελληνικού πληθυσμού μέχρι πρότινος έκφραση «μεροδούλι - μεροφάι»³), αυτό το σύστημα είχε και έχει ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εξασφάλιση της επιβίωσης αυτών των κοινωνικών ομάδων (τσιγγάνικων κι όχι μόνο) τη συνεχή μετακίνηση.

¹ Βλέπε Π.Πιζάνιας *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο*, Αθήνα, 1993.

² Βλέπε 2η συνέντευξη Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 21/11/1997.

³ Χαρακτηρισμός εκείνων που ξοδεύουν για τη συντήρησή τους όσα, λιγοστά, τους αποφέρει ο καθημερινός μόχθος.

Κα Σοφία: Κοίταξε, γιατί ήτανε η δουλειά τους γυρολόγοι μικροπωληταί, μένανε στη Ρόδο ένα χρόνο να το πούμε. Μετά τη Ρόδο λέγανε: «Ε, δεν έχει πια δουλειά εδώ, βαρεθήκαμε, κουρασθήκαμε, πάμε στην Κρήτη». Πηγαίνανε στην Κρήτη.

(από τη συνέντευξη της κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας, ό.π..)

Η γεωγραφική στασιμότητα, η παραμονή σε ένα μέρος για μεγάλο χρονικό διάστημα αντιστοιχούσε με απειλή οικονομικής καταστροφής. Οι «δομικοί περιορισμοί» αυτού του είδους δραστηριοτήτων ήταν τέτοιοι που για να πετύχουν το «μέγιστο», δηλαδή για την εξασφάλιση του καθημερινού μεροκάματου (που αντιστοιχούσε στο καθημερινό φαγητό της οικογένειας, ενίοτε και σε κάποιες μικρές οικονομίες για τη μελλοντική μετακίνηση), η μετακίνηση γινόταν όρος απαράβατος. Δεν είχαν, δηλαδή, άλλη επιλογή: έπρεπε ή να μετακινηθούν ή να αντιμετωπίσουν το φάσμα της πείνας. Η επιταγή της μετακίνησης ήταν εγγεγραμμένη στο είδος των επαγγελμάτων που ήταν σε θέση να εξασκήσουν.

Ευαγγελία Ράντη¹: (περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο ο παππούς της ασκούσε πριν 50 περίπου χρόνια το επάγγελμά του)

Όταν τελείωνε ο κύκλος γνωριμιών εκεί που ζούσε, πήγαινε και στην επαρχία και έκανε άλλο κύκλο. «Πελατολόγιο» να το πούμε. Καινούργιο πελατολόγιο στην επαρχία και έτσι μπορούσε και συντηρούσε και την οικογένειά του.

Στη διάρκεια μερικών δεκαετιών –τουλάχιστον για τους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας, οι οποίοι εδώ και χρόνια έχουν κατακτήσει τη δυνατότητα να κατοικούν σταθερά και μόνιμα σε σπίτι, στην ίδια περιοχή– αυτό το σύστημα επαγγελματικής δραστηριότητας έχει εξελιχτεί πολλαπλά. Καταρχάς, ως προς την οικογενειακή οργάνωση της άσκησης του επαγγέλματος:

Μανώλης Ράντης: *Δηλαδή οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα είναι (πλέον) σε 4 ή σε 5 κατηγορίες. Διαφορετική η κατηγορία των ανθρώπων που δεν έχει πού ν' αφήσει ακόμα και το πολύ μωρό, το κουβαλάει μαζί του. Και διαφορετική η κατηγορία των Τσιγγάνων που έχει μια μόνιμη βάση, από την οποία κινείται γύρω-γύρω, αλλά έχει μια έδρα, έχει κάπου συγκεκριμένα αυτή την παράγκα, η οποία όμως γι' αυτόν είναι η έδρα του.*

(από την πρώτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 19-11-1997)

Αυτή η θεμελιακή διαφοροποίηση ως προς την αποκλειστική μετακίνηση του πατέρα και μόνο ή των γονιών συντελέστηκε σταδιακά και είναι ένα είδος εξέλιξης. Σύμφωνα με

¹ Η Ευαγγελία Ράντη είναι 38 ετών, Τσιγγάνα, κάτοικος Αγίας Βαρβάρας, σύζυγος του Μανώλη Ράντη και μητέρα τριών παιδιών (11, 15 και 17 χρονών) που πηγαίνουν σχολείο. Η ίδια, όπως και ο άντρας της, ασκεί το επάγγελμα του γυρολόγου. Από τη συνέντευξη της Ευαγγελίας Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 12 /12/1997.

τους ίδιους, οφείλεται κυρίως στην οικονομική τους άνοδο, που τους επέτρεψε να αντιμετωπίσουν μια αύξηση και μια αναδιοργάνωση των σταθερών εξόδων της οικογένειας (ενοίκιο). Ως εκ τούτου, προηγήθηκε ή συνοδεύτηκε από μια διαφοροποίηση ως προς το περιεχόμενο του γυρολογικού εμπορίου, δηλαδή το είδος και την αξία των εμπορευμάτων: τα μπαχαρικά, τα ψεύτικα δακτυλιδάκια και τα άλλα ευτελή εμπορεύματα έγιναν σε μια πρώτη φάση κατσαρολάκια, μαχαιράκια και άλλα αλουμινένια μικροαντικείμενα, τα οποία έγιναν αργότερα κουβέρτες, κιλίμια, χαλιά. Οι κουβέρτες και τα κιλίμια έγιναν μαγνητόφωνο, το μαγνητόφωνο έγινε κάτι άλλο και αντιστοίχως εξελίχθηκαν και τα περιθώρια του κέρδους. Ωστόσο, ο τρόπος άσκησης της βιοποριστικής αυτής δραστηριότητας δεν άλλαξε : αγορά ή βραχυπρόθεσμος δανεισμός εμπορευμάτων από κάποιο γνωστό (η προσωπική γνωριμία ή η συγγένεια αποτελεί προϋπόθεση και ίσως να μπορούσε κανείς να μελετήσει τα δίκτυα αυτά και τις πολλαπλές ενσφηνωμένες, αλληλοεξαρτώμενες και διαπλεκόμενες σχέσεις που εμπεριέχουν και αναπαράγουν), ανάληψη της υποχρέωσης να «κόψει το λαιμό του» να πουληθούν τα εμπορεύματα κτλ. Για τους σημερινούς Τσιγγάνους που συνεχίζουν να ασκούν το γυρολογικό εμπόριο, παρότι κατά τα άλλα οι συνθήκες ύπαρξής τους έχουν αλλάξει (μένουν εδώ και δεκαετίες σε σπίτια, αρκετοί έχουν πλέον πρόσβαση στην ακίνητη ιδιοκτησία, διαθέτουν περιουσιακά στοιχεία κτλ.), η συνεχής μετακίνηση παραμένει ανυπέρβλητη προϋπόθεση της βιοποριστικής τους δραστηριότητας.

Ευαγγελία Ράντη: Όταν γίνεται κορεσμός σ' ένα μέρος, μετά θα πρέπει ν' αρχίζεις να γνωρίζεις καινούργιο πελατολόγιο, καινούργιους ανθρώπους¹.

Και μεταξύ των σημερινών τσιγγάνων γυρολόγων της Αγίας Βαρβάρας υπάρχει πλέον μια μεγάλη εισοδηματική διαστρωμάτωση, μια εισοδηματική γκάμα, μια οικονομική διαφοροποίηση². Επίσης, αντιλαμβάνεται εύκολα κανείς πως έχουν εκσυγχρονιστεί, έχουν για την ακρίβεια ενσωματώσει και άλλες καινοτομίες: κατά κανόνα δεν αγοράζουν πια τα εκάστοτε εμπορεύματα, αλλά πιστώνονται σε κάποιον έμπορο εισαγωγέα, δεν μετακινούνται πεζοί, αλλά με αυτοκίνητο, κάνουν χρήση ενίοτε και του τραπεζικού δανεισμού κτλ. Παρότι αυξήθηκε στις περισσότερες περιπτώσεις η αξία των εμπορευμάτων, τα ποσά δανεισμού ενός έκαστου³ και αντιστοίχως τα περιθώρια του κέρδους, παρότι πιθανώς έχει επιμηκυνθεί ο χρόνος της πίστωσης, η διάρκεια του «κύκλου εργασιών» του κάθε πλανόδιου πωλητή, ωστόσο διατηρούνται πάντα και αναπαράγονται –καθώς αυτό το σύστημα δεν έχει ακόμα

¹ Από τη συνέντευξη της Ευαγγελίας Ράντη, ό.π.

² Βλέπε συνεντεύξεις του Μανώλη Ράντη και του Χρήστου Λάμπρου που προτείνουν, εμπειρικά, και κάποια μεγέθη.

³ Στην Αγία Βαρβάρα ένας μέσος γυρολόγος δανείζεται ένα ποσό της τάξης των 500.000 δραχμών σε εμπορεύματα.

μπει σε σοβαρή κρίση– τα ίδια πλαίσια άσκησης αυτής της δραστηριότητας, δηλαδή οι ίδιες σχέσεις, οι ίδιες πρακτικές και η ίδια μορφή οργάνωσης προ-καπιταλιστικού τύπου. Η επιτακτική ανάγκη της συνεχούς μετακίνησης παραμένει. Δεν γίνεται, βέβαια, αντιληπτή ως έξις. Όπως και το γυρολογικό εμπόριο δεν γίνεται, βέβαια, αντιληπτό ως «μέρος μιας ευρύτερης προ-καπιταλιστικής μορφής οργάνωσης επαγγελματικών δραστηριοτήτων». Καμιά φορά, όπως θα το δούμε στη συνέχεια, κάτω από την επίδραση της συνθλιπτικής περιρρέουσας ιδεολογίας του «φιλελεύθερου οικονομισμού», που μορφοποιεί μονοσήμαντα την πραγματικότητα, αντιστρέφονται τα πραγματικά δεδομένα και η μετακίνηση δεν συνδέεται με το είδος των επαγγελμάτων που «αυθορμήτως» τείνουν να ασκήσουν (που είναι σε θέση να ασκήσουν), αλλά παρουσιάζεται σαν μια «ελεύθερη επιλογή» στα πλαίσια μιας «ελεύθερης αγοράς εργασίας», όπου τα πάντα ρυθμίζονται με βάση τους «νόμους της προσφοράς και της ζήτησης». Ενίοτε δε –και εδώ μπορούμε ίσως να αναγνωρίσουμε και την επίδραση των ιδεοτύπων των τσιγγανολόγων– παρουσιάζεται ως «χαρακτηριστικό της φυλής» («Μας αρέσει να αλλάζουμε παραστάσεις»), είτε ως δικιά τους «επιλογή». Η ενσωματωμένη ιστορία της οποίας είναι φορείς –στο βαθμό που η δικιά τους πραγματικότητα δεν τους αναγκάζει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να της εναντιωθούν– γίνεται από τους ίδιους αντιληπτή ως φυσική ροπή, ως προδιάθεση ή ως μοίρα. Θα επανέλθουμε και στη συνέχεια σε αυτά τα σύνθετα ζητήματα. Ας συγκρατήσουμε από τα όσα προηγήθηκαν την αντιφατικότητα, την πολυπλοκότητα και τη διαφορετική χρονική διαστρωμάτωση των ιστορικών εξελίξεων και των σταθερών στοιχείων που συνυπάρχουν και ενυπάρχουν στις επαγγελματικές τους πρακτικές. Και όχι μόνο.

1.3. Από την «τσιγγανότητα» στην κοινωνική ταυτότητα

Από κοινωνική άποψη ο «ρομαντισμός» που προβάλλεται και περιβάλλει τους φανταστικούς Τσιγγάνους κρύβει μια πολύ σκληρή στάση για τους πραγματικούς Τσιγγάνους. Παράλληλα, με την αφαίρεση της ιστορίας τους αποσιωπάται –όπως ήδη ειπώθηκε– η κοινωνική ταυτότητα των Τσιγγάνων.

Εάν η εξ ορισμού διπολική ερμηνεία των τσιγγανολόγων (Τσιγγάνοι / μη Τσιγγάνοι) αδυνατεί να εξηγήσει το οτιδήποτε (η ταυτολογία «οι Τσιγγάνοι είναι... οι Τσιγγάνοι!» δεν αποτελεί εξήγηση), είναι πιστεύω επιπλέον ενδεικτικό ότι στα περί Τσιγγάνων βιβλία απουσιάζει η ανάλυση (ή η αναφορά σε αναλύσεις) τόσο της δομής της υπόλοιπης κοινωνίας όσο και της δομής του περιθωριακού πεδίου της κοινωνίας μέσα στο οποίο ζουν και υπάρχουν

οι περισσότεροι Τσιγγάνοι. Η τσιγγανολογία κατασκευάζει την «τσιγγανότητα» εις βάρος της κοινωνικής πραγματικότητας των Τσιγγάνων μέσα από δύο παράλληλες διαδικασίες:

1 - Αφαίρεση κοινωνικής ταυτότητας: Σπανίως γίνεται λόγος με όρους κοινωνικής ανάλυσης. Δεν χρησιμοποιούνται τα κριτήρια, οι ορισμοί της φτώχειας και της περιθωριοποίησης που θα οδηγούσαν στη μελέτη και την κατανόηση των κοινών σημείων και των διαφορών των Τσιγγάνων και των διάφορων άλλων κυριαρχούμενων ομάδων του πληθυσμού. Η κατώτερη κοινωνικά θέση των Τσιγγάνων στην κοινωνία σπανίως μελετάται με όρους επιστημονικής ανάλυσης. Πολλές φορές αποδίδεται μάλλον στα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των ίδιων των Τσιγγάνων. Έτσι, ανεξάρτητα από «καλές» ή «κακές» προθέσεις, η «τσιγγανότητα» των τσιγγανολόγων αγγίζει συχνά τον πολιτισμικό ρατσισμό, καθώς στους Τσιγγάνους αποδίδονται συμπεριφορές, αξίες, έθιμα, πιστεύω, τα οποία υποτίθεται ότι στηρίζουν τη μη αναστρέψιμη διαφορετικότητά τους (και συνεπώς, την κοινωνική κατωτερότητά τους).

2 - Τεχνητές προσθήκες «τσιγγανότητας»: Στην Ελλάδα, τουλάχιστον, η τσιγγανολογία αποδίδει στους Τσιγγάνους ιδιομορφίες που ήταν, και σε μερικές περιπτώσεις παραμένουν ακόμα εν πολλοίς, κοινά μέχρι πρότινος γνωρίσματα είτε του συνόλου του ελληνικού πληθυσμού (π.χ. η γυναικεία παρθενιά) είτε των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων (π.χ. οι δουλειές του ποδαριού και του δρόμου) είτε μέρους των κοινωνικών στρωμάτων (π.χ. η περιορισμένη σχολική αγωγή), είτε συγκεκριμένων γεωγραφικών περιοχών (π.χ. το έθιμο της εξαγοράς της νύφης). Καθώς οι τσιγγανολόγοι απομονώνουν τους Τσιγγάνους από το κοινωνικό τους περιβάλλον, από τον υπόλοιπο κόσμο, από την υπόλοιπη κοινωνία μέσα στην οποία ζουν, για να αναδείξουν την «τσιγγανότητα», τα περισσότερα από τα «χαρακτηριστικά των Τσιγγάνων» ξεκομμένα αφενός από τον περιβάλλοντα χώρο, αφετέρου από οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής ανάλυσης, γίνονται απολύτως ακατανόητα.

Οι έλληνες Τσιγγάνοι της Αγία Βαρβάρας, για παράδειγμα, που επί δεκαετίες, ίσως και επί αιώνες, ζούσαν μαζί με ελληνικούς πληθυσμούς, ήρθαν μαζί με τους υπόλοιπους μικρασιάτες πρόσφυγες το '22, εγκαταστάθηκαν σιγά-σιγά στην Αγία Βαρβάρα μαζί με άλλες ομάδες εσωτερικών προσφύγων, εσωτερικών μεταναστών, μαζί με τους οποίους μοιράζονται πολλά κοινά χαρακτηριστικά, ζουν, συναλλάσσονται, τσακώνονται, φιλιώνουν και μοιράζονται ακόμα εν πολλοίς τις ίδιες αξίες και τις ίδιες συμπεριφορές κτλ., αυτοί οι έλληνες Τσιγγάνοι καλούνται και «οφείλουν» εν ονόματι της «τσιγγανότητας» να αναζητήσουν τις ρίζες τους, τις εξηγήσεις για τη σημερινή τους κατάσταση, για την

πραγματικότητά τους όχι μέσα από τα δικά τους βιώματα, αλλά στο υπερπέραν: είτε στην Ινδία (!) είτε σε άλλες μακρινές χώρες με άλλους Τσιγγάνους, με τους οποίους μέχρι πρότινος δεν είχαν απολύτως καμία σχέση. Η γεωγραφική απόσταση καλύπτεται –αναγκαστικά– μέσω μαγικών εξηγήσεων. Και η κατεξοχήν «εξήγηση» είναι, βέβαια, η «τσιγγάνικη φύση».

Ίσως το σκληρότερο αυθαίρετο στοιχείο της τσιγγανολογίας είναι πως αποδίδει έμμεσα ή άμεσα στους Τσιγγάνους αυτό ακριβώς το οποίο ποτέ δεν είχαν: τη δυνατότητα επιλογής του τρόπου ζωής τους (αυτό σημαίνει όταν λέγεται ή γράφεται πως οι Τσιγγάνοι «επιμένουν να είναι Τσιγγάνοι»). Οι Τσιγγάνοι δεν έχουν επιλέξει μέχρι στιγμής την «τσιγγανότητά» τους. Όπως όλες οι κυριαρχούμενες (και όχι μόνο) ομάδες του πληθυσμού, οι Τσιγγάνοι δεν έχουν επιλέξει την κοινωνική τους κατάσταση.

Η κοινωνική πραγματικότητα των Τσιγγάνων ήταν για όλους και είναι ακόμα για τους περισσότερους η πραγματικότητα των φτωχών και περιθωριακών ομάδων του πληθυσμού. Και οι ίδιοι στις συνεντεύξεις τους έχουν απόλυτη συναίσθηση αυτού του δεδομένου. Εάν ορισμένοι διαφοροποιήθηκαν σε κάποια ζητήματα (στέγη, ποιότητα κατοικίας, πρόσβαση σε διάφορα καταναλωτικά αγαθά, εξειδίκευση σε επαγγέλματα που επιτρέπουν καλύτερο επίπεδο διαβίωσης), βρίσκονται ακόμα σε αρκετούς τομείς στο περιθώριο της ελληνικής κοινωνίας, όπως για παράδειγμα στο κρίσιμο θέμα της εκπαίδευσης. Τα περισσότερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά των Τσιγγάνων ήταν και είναι κοινά σε όλα τα φτωχά κοινωνικά στρώματα στην Ελλάδα¹ και όχι μόνο².

Σύμφωνα με τους ειδικούς, η αύξηση των καταναλωτικών αγαθών στις φτωχές ομάδες του πληθυσμού δεν σημαίνει μείωση της φτώχειας³. Τα κριτήρια που προσδιορίζουν τη φτώχεια στις ανεπτυγμένες κοινωνίες είναι σύνθετα και αλλάζουν μέσα στον ιστορικό χρόνο. Εάν ένα πρώτο αδιαμφισβήτητο κριτήριο είναι πάντα το κατά πόσο καλύπτονται οι ανάγκες της φυσικής επιβίωσης, τα υπόλοιπα κριτήρια, ωστόσο, πολλαπλασιάζονται και διευρύνονται ποιοτικά, ενόσω αναπτύσσεται μια κοινωνία. Η φτώχεια είναι, δηλαδή, ταυτόχρονα απόλυτη και σχετική.

Τέλος, πρέπει να σημειώσω πως είναι σύνηθες φαινόμενο να προβάλλονται πάνω στις φτωχότερες ομάδες του πληθυσμού, στις κυριαρχούμενες ομάδες, κάποιες ηθικές αξίες και ιδεολογίες –συχνά αντιφατικές–, που δεν τους αφορούν, αλλά αντιθέτως σχετίζονται με τις

¹ Το τσιφτελί, η βασκανία, τα αρραβωνιάσματα, τα τρικούβερτα γαμήλια γλέντια, η κατοίκηση στην ίδια γειτονιά ανά σόγια κτλ

² Βλέπε μεταξύ άλλων το βιβλίο ενός λαμπρού επιστήμονα φτώχης κοινωνικής προέλευσης για τα πολιτιστικά γνωρίσματα των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων στην Αγγλία. Βρίσκει κανείς τα ίδια γνωρίσματα: εξωστρέφεια, γειτονιά, έλλειψη διαχωρισμού –καθώς τα σπίτια είναι μικροσκοπικά– του μέσα και του έξω κτλ.. R. Hoggart, *La culture du pauvre*, Paris 1970.

³ Βλ. *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, (επιμ. Σάκης Καράγιωργας), 2 τόμοι, Αθήνα 1990.

σύνθετες ανάγκες των εκάστοτε κυρίαρχων ιδεολογιών: οι «περήφανοι εργάτες» των κομμουνιστικών κομμάτων γίνονται οι «ταραξίες» για τα δεξιά κόμματα, οι παραδοσιακοί «βουκολικοί» αγρότες γίνονται «στυλοβάτες του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους» των συντηρητικών, ενώ για κάποιους άλλους είναι «οι δυνάμεις της αδράνειας», κάποτε και οι πρόδρομοι των οικολόγων κ.οκ.¹.

Τι προβάλλεται πάνω στους Τσιγγάνους σήμερα; Πολλά και διάφορα απ' ό,τι διαπιστώσαμε με έκπληξη μέσα στα κείμενα και στα λόγια των τσιγγανολόγων. Ας συγκρατήσουμε το ένα και μοναδικό συζητήσιμο χαρακτηριστικό (το οποίο διατυπώνεται ρητά ή άρρητα): ότι οι Τσιγγάνοι είχαν και έχουν την ικανότητα να «αντισταθούν» ειρηνικά στο αστικό και καπιταλιστικό σύστημα.

Αν υπάρχει πραγματικά κάποια μορφή αντίστασης, αυτή αφορά τις μισθωτές σχέσεις εργασίας και ειδικότερα, τις μισθωτές σχέσεις εργασίας στο εργοστάσιο. Και η αντίσταση αυτή –όχι των Τσιγγάνων, αλλά των περισσότερων φτωχών στρωμάτων– είχε και έχει μια εκτεταμένη ιστορία, η οποία έχει πολλαπλά μελετηθεί και στην Ελλάδα, τουλάχιστον τα τελευταία χρόνια². Και η βασική προϋπόθεση για την επιτυχή ολοκλήρωση αυτής της αντίστασης είναι, βέβαια, να υπάρχουν άλλες δυνατότητες επιβίωσης. Άρα, αυτό που εκκρεμεί είναι να μελετηθεί το σύστημα οργάνωσης της τσιγγάνικης οικογένειας, σε σχέση πάντα με τα συστήματα οργάνωσης άλλων φτωχών κοινωνικών ομάδων, για να εντοπίσει κανείς τα κοινά σημεία και τις διαφορές. Και βέβαια, μέσα από ποιες μορφές λειτουργίας, μέσα από ποιες διαδικασίες εξισορρόπησης καταφέρνει –όταν καταφέρνει– αυτό το σύστημα να αποφύγει ή να αναβάλει την ένταξη στο σύστημα των μισθωτών σχέσεων εργασίας. Ή ενδεχομένως, παίρνοντας την ακριβώς αντίθετη οπτική των πραγμάτων, ποια είναι εκείνα τα χαρακτηριστικά που καθιστούν το σύστημα των μισθωτών σχέσεων εργασίας απροσπέλαστο για αυτές τις ομάδες του πληθυσμού.

Κάτω από το ίδιο πρίσμα, δηλαδή της ιστορικής και της σχετικής διάστασης κάποιων φαινομένων ευρύτατα διαδεδομένων σε όλη την Ελλάδα μέχρι πρότινος³ και σε όλο τον κόσμο ακόμα και σήμερα⁴, πρέπει πιστεύω να αναλύσει κανείς και άλλα «τσιγγάνικα» χαρακτηριστικά: η «αποφυγή» συγκεκριμένου ωραρίου εργασίας (καθώς και άλλων μορφών

¹ Βλ. Α. Βαξεβάνογλου «Εργοδότες και εργαζόμενοι στις αρχές του 20ού αιώνα: από τη μεριά των εργοδοτών», *Τα Ιστορικά* 14-15, Αθήνα 1991, σ. 99-112.

² Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1993· Γ. Πετράκη, «Η διαδικασία ένταξης και καθήλωσης των χωρικών στο εργοστάσιο. Η περίπτωση των Θεσσαλών στην κλωστοϋφαντουργία 'Αιγαίο' του Λαυρίου (1960-1980)», *Μνήμων* 15, Αθήνα 1993, σ. 129-148 κ.α.

³ Είναι περιττό να υπενθυμίσω πως η παιδική εργασία, ο αναλφαβητισμός, η γυναικεία παρθενιά, τα επαγγέλματα «του ποδαριού», οι δεισιδαιμονίες, τα σόγια και η κοινωνικο-οικονομική τους σημασία κτλ.. ήταν κοινά παρονομαστές στην Ελλάδα στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα μέχρι και πριν 30-40 χρόνια.

⁴ Στον επονομαζόμενο Τρίτο κόσμο, αν μήτε άλλο.

κοινωνικής πειθαρχίας και κοινωνικού καταναγκασμού), η παιδική (για τις σύγχρονες νόρμες) εργασία, η γυναικεία παρθενιά, η πρόωρη (πάντα για τις σύγχρονες νόρμες) ηλικία γάμου και τεκνοποιίας κτλ.

Η κοινωνιολογική μελέτη, όπως και η ιστορική έρευνα, δεν επιδιώκουν να εξαφανίσουν τις όποιες ιδιομορφίες μπορεί να εμφανίζουν οι Τσιγγάνοι, αλλά αντιθέτως, τοποθετώντας τους ξανά πάνω στη γη και δίπλα στους συνανθρώπους τους, να δουν συγκεκριμένα τις πρακτικές τους, τις μορφές λειτουργίας της τσιγγάνικης οικογένειας, τις δυνατότητες και τα όρια ενός συστήματος κοινωνικής οργάνωσης· να τους αποδώσει έτσι την ιστορικότητά τους.

2. Η σχετικότητα της γνώσης

2.1. Η αρχαιολογία της γνώσης

Στα πλαίσια μιας τόσο σύντομης έρευνας είναι αδύνατο, όπως ήδη ειπώθηκε, να εξαντλήσει κανείς έστω και μέρος των θεμάτων και των ερωτημάτων που προκύπτουν εξαρχής. Ενδεικτικά και μόνο μιας πιθανής κατεύθυνσης της έρευνας θέλω να παραθέσω δύο παραδείγματα για το πώς ο υπό μελέτη πληθυσμός των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας έχει ενσωματώσει εξωγενείς ερμηνείες για βασικότατα ζητήματα που τον αναγκάζουν να αναμορφοποιήσει αυτά τα οποία εμπειρικά πίστευε ο καθένας και η καθεμία για τον εαυτό του. Η πραγματικότητα δεν είναι πια αυτή που οι ίδιοι γνώριζαν έστω και εμπειρικά, αλλά αυτή που τους λένε κάποιοι άλλοι, πιο έγκυροι, πιο μορφωμένοι. Και τούτο είναι ορθό και ψευδές ταυτοχρόνως.

1- Οι θεωρίες περί προέλευσης των Τσιγγάνων

Είναι πιστεύω γνωστό σε όλους όσους ασχολούνται με τα προβλήματα των Τσιγγάνων πως από όλες τις θεωρίες περί μακρινής (στο χρόνο και το χώρο) προέλευσης των Τσιγγάνων, εκείνη των Ινδιών έχει κυριαρχήσει διεθνώς. Εδώ δεν θα μας απασχολήσει η αμφισβητήσιμη ορθότητα αυτής της άποψης¹, ούτε και οι επιπτώσεις της, αλλά η διαδικασία διάδοσής της στον συγκεκριμένο πληθυσμό. Ας δούμε τρία διαφορετικά παραδείγματα που εικονογραφούν διαφορετικές δυνατότητες πρόσβασης σε δίκτυα πληροφόρησης, επιλογής ανάμεσα σε διαφορετικές θεωρίες, ικανότητας ελέγχου της διαδικασίας διάδοσης των πληροφοριών.

Κα. Σοφία: Η γλώσσα μας δεν έχει γράμματα. Αλλά είναι μπασταρδεμένη, απ' όλες τις φυλές έχει μέσα λόγια. Λέξεις, εννοείται λέξεις: γερμανικά, ιταλικά, αμερικάνικα, εγγλέζικα, ό,τι θέλεις, μέχρι και ινδιάνικα. Γιατί κανονικά από εκεί καταγόμαστε, από τας Ινδίας. Πάππου προς πάππου από κει. Δηλαδή, η ρίζα που λένε. Η ρίζα από εκεί και σιγά-σιγά διασκορπιστήκαμε στην Κωνσταντινούπολη, στην Ισπανία, στην Ουγγαρία, στην Αμερική, στη Γαλλία. Σε όλα τα μέρη του κόσμου θα βρεις Τσιγγάνους.

(από τη συνέντευξη της κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας, ό.π.)

Σημ: Όπως θα δούμε με το τρίτο παράδειγμα στην Αγία Βαρβάρα, υπάρχει μια «προϊστορία»

¹ N. Martinez, *Les Tsiganes*, Paris 1986.

γύρω από τα θέματα της προέλευσης. Η εκδοχή των Ινδιών είναι η πιο διαδεδομένη. Δεν είναι, όμως, η μοναδική όπως θα δούμε.

Χρήστος Λάμπρου¹: Και εγώ πιστεύω ότι οι Τσιγγάνοι προϋπήρχαν. Είναι προελληνικά φύλα. Εγώ δεν είμαι πολύ υπέρ της ιδέας ότι ήρθαν από την Ινδία. Ότι και πριν πάνε στην Ινδία ήταν και υπάρχουν παντού βέβαια. Και αποδεικνύεται μέσα από σημαντικά στοιχεία. Ότι οι Τσιγγάνοι ήταν μια παμμεγίστη γηγενής προελληνική φυλή.

(από την τρίτη συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 13-11-1997)

Ιδού και ορισμένες ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το πως εισήχθησαν και διαδόθηκαν στην Αγία Βαρβάρα οι απόψεις περί ινδικής προέλευσης των Τσιγγάνων.

Μανώλης Ράντης: Καταρχήν, οι ίδιοι (δηλαδή, οι Τσιγγάνοι κάτοικοι της Αγίας Βαρβάρας) μάθαμε πολλά πράγματα για τους Τσιγγάνους που δεν τα ήξεραν. Και αυτό έγινε με τη βοήθεια ανθρώπων που ήρθαν στην Αγία Βαρβάρα, ερευνητών και ελλήνων και ξένων, και τελικά μάθαμε κάτι που δεν το γνωρίζαμε. Δηλαδή, όταν εγώ ήμουν μικρός, θυμάμαι ότι άκουγα τον παππού μου ή τη γιαγιά μου που λέγανε ότι «Εμείς δεν ξέρουμε από πού ξεκινήσαμε, από πού ήρθαμε». Με το πέρασμα, όμως, των χρόνων, νομίζω ότι σας έχω μιλήσει γι' αυτόν, ο πρώτος -δεν ήλθε σαν ερευνητής, αλλά έζησε κοντά στους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας— ήταν ο Φώτης ο Ραγκόγλου. Ένας πνευματικότατος άνθρωπος, ας πούμε, που μεν έμαθε ζώντας κοντά μας, αλλά και αυτός μας έδωσε πολλά στοιχεία γι' αυτήν την κοινωνία.

Α. Βαξεβάνογλου: Όπως; Θυμόσαστε τι; Τι στοιχεία;

Μ. Ράντης: Όπως... Δηλαδή πληροφόρησε, την παρέα του τουλάχιστον, τον κύκλο με τον οποίο συναναστρεφόταν, ότι έμαζε, έμαθε και βρήκε ότι πιθανότατα η καταγωγή είναι από την Ινδία. Το ξεκίνημα ας πούμε αυτού του λαού. Μετά, επειδή ο ίδιος ήταν πολύγλωσσος, μιλούσε αρκετές γλώσσες, μέσα από τη γνώση της γλώσσας μας—έζησε για πάνω από είκοσι χρόνια κοντά στους ανθρώπους μας— μπόρεσε, επειδή ο ίδιος ήξερε αρκετές γλώσσες, άλλες, και έβρισκε πράγματα μέσα από την ίδια τη γλώσσα. Δηλαδή, στοιχεία, ρίζες λέξεων και τα λοιπά που μπορούσε αυτός και τι έλεγε και έλεγε ας πούμε ότι αυτή η λέξη είναι τουρκική, ενώ η άλλη η λέξη είναι φράγκικα. Έδωσε, λοιπόν, κάποιες τέτοιες πληροφορίες ο Φώτης ο Ραγκόγλου. Μετά ήρθε... Και αυτός ναι μεν έπαιρνε, δηλαδή μιλούσε με τον κόσμο και ζητούσε να μάθει. Πάνω στη συζήτηση έλεγε... Και από εκεί ακούσαμε πολλά πράγματα. Έμαθαν πολύ περισσότερα απ' ό,τι εγνώριζαν πριν από 70 χρόνια, τότε που λέμε ότι ήρθαν οι παπούδες μας...

(από την τέταρτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 30-1-1998)

Το εξαιρετικό για εμάς ενδιαφέρον αυτού του αποσπάσματος έγκειται ακριβώς στο ότι προέρχεται από έναν άνθρωπο που «όντας εντός» καταφέρνει ταυτόχρονα να αποστασιοποιηθεί, δηλαδή να αναζητήσει τα «γεγονότα», την ιστορία.

¹ Ο Χρήστος Λάμπρου είναι Τσιγγάνος, 32 χρονών, πατέρας δύο παιδιών, έχει σπουδάσει σε Τ.Ε.Ι., έχει δουλέψει σπουδάζοντας σε διάφορες δουλειές και σήμερα εργάζεται ως τεχνολόγος ακτινολόγος σε νοσοκομείο. Η οικογένεια του είχε ήδη μπει σε μια διαδικασία κοινωνικής και οικονομικής ανόδου και διαφοροποίησης (σταθερό σπίτι σταθερή εργασία και μάλιστα εκτός γυρολογικού εμπορίου). Είναι από τους πιο μορφωμένους συνομιλητές μας.

2- Ο προσδιορισμός και η ορολογία

Είδαμε συνοπτικά ορισμένα σημεία της λογικής που διέπει τα περισσότερα έργα των ειδικών της τσιγγανολογίας. Ας δούμε ως παράδειγμα ένα θέμα που δεν αφορά τους ειδικούς, αλλά όλους μας. Είναι πιστεύω γνωστό στους πάντες ότι ο περισσότερος κόσμος αντιλαμβάνεται τους Τσιγγάνους ως μια φυλή, με ό,τι αυτό μπορεί ιδεολογικά να συνεπάγεται ως μη αναστρέψιμο. Αυτό, όμως, που δεν είναι ίσως γνωστό είναι πως οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι, παρότι στα ελληνικά χρησιμοποιούν την ίδια λέξη, έχουν στη γλώσσα τους μια εντελώς διαφορετική ορολογία.

Γ. Μακρής: Μπλέξαμε με την Αλίκη την άλλη φορά στις φυλές. Να μας πείτε δύο πράγματα. Τι είναι φυλή πρώτα από όλα. Και δεύτερον, ποιες είναι οι φυλές (...); Χρησιμοποιείτε τον όρο «φυλή»; Τον έχετε στη δική σας γλώσσα; Ή είναι ελληνικός όρος, άρα τον χρησιμοποιούν μόνο αυτοί που ξέρουν ελληνικά;

Μανώλης Ράντης: Χρησιμοποιούμε τον όρο «φυλή» όταν θέλουμε... Δεν χρησιμοποιείται η λέξη «φυλή», όταν συζητάμε μεταξύ μας Τσιγγάνοι.

Γ. Μακρής: Α! Αλλάζει το πράγμα. Να σας πω τι εννοώ (...). Όταν αρχίζεις και χρησιμοποιείς εσύ, ο μέσα, όρους των έξω, οι όροι αυτοί δεν είναι δικοί σου ακριβώς. Αρχίζεις και χρησιμοποιείς τη δική του διάκριση. Η λέξη «φυλή», λοιπόν, δεν υπάρχει στα τσιγγάνικα. Αυτό προσπαθώ να πω. Λοιπόν, ποια λέξη, ποια έννοια μεταφράσαμε εμείς οι Έλληνες, οι Άγγλοι, Γάλλοι, Πορτογάλοι, ποια τσιγγάνικη έννοια μεταφράσαμε ως «φυλή»;

Α. Βαξεβάνογλου: Ή ποια πραγματικότητα; Γιατί...

Μανώλης Ράντης: Η λέξη που έχουμε εμείς και από ό,τι ξέρω εγώ είναι σίγουρα τούρκικη, είναι «μινλέτι».

Α. Βαξεβάνογλου: Αυτό είναι πολύ ωραίο!

Μανώλης Ράντης: «Μινλέτι» λέμε εμείς, αλλά ξέρω ότι είναι τούρκικη, γιατί το έλεγε η γιαγιά μου.

Γ. Μακρής: Μιλλέτια: ποικιλόμορφες ομάδες, μιλλέτια.

Μανώλης Ράντης: Και λέμε: «Τα Φιστίρια είναι άλλο μινλέτι». Αλλά το έχω διαβάσει και αλλού. Τα Φιστίρια και τα Μπαντζόρια. Εγώ προσωπικά δεν ξέρω τη διαφορά μεταξύ Φιστίρια και Μπαντζόρια. Δηλαδή, όλους αυτούς τους ανθρώπους που ζούνε στα Άνω Λιόσια, στη Λαμία, στους καταυλισμούς εκεί, στον Ασπρόπυργο, στο Αργίνιο, στο Αιτωλικό. Εμείς τους ξέρουμε ως Φιστίρια.

Α. Βαξεβάνογλου: Τους ομαδοποιείτε ας πούμε;

Μανώλης Ράντης: Ναι. Από εκεί και πέρα ίσως μέσα σε αυτές τις κοινότητες που εμείς...

Γ. Μακρής: Να υπάρχει ένας ειδικός διαχωρισμός.

(...)

Α. Βαξεβάνογλου: Να σας ρωτήσω κάτι; Γιατί εδώ υπάρχουν πολλά που δεν καταλαβαίνω. Γάμοι μεταξύ των διαφόρων «φυλών» γινόντουσαν; Ναι. Τελικά, όμως, τα παιδιά από ποιανού παίρνανε;

Μανώλης Ράντης: Από τον πατέρα κρατάει. Και λέμε ότι υπερισχύει. Από εκεί και πέρα, όμως, εξίσου μεγάλη σημασία δίνουμε με ποιανού από τις δύο οικογένειες το σόι θα μεγαλώσει το παιδί.

A. Βαξεβάνογλου: *A, μάλιστα.*

Μανώλης Ράντης: *Ας πούμε εγώ από τον πατέρα μου ναι μεν είμαι Γιαλιτζίο, αλλά μεγάλωσα μέσα στο σπίτι και την οικογένεια και τον περίγυρο της οικογένειας από τους παππούδες της μάνας μου. Τους γονείς της μητέρας μου, οι οποίοι ήταν Χαντούρια.*

(...)

Γ. Μακρής: *Σε εσάς υπάρχει μια δομική αρχή; Σε φυλές που ξέρω εγώ ο άντρας A που παντρεύεται με τη γυναίκα B, το παιδί θα γίνει B. Θα πάρει από τη μάνα. Στις φυλές, όμως, Γ και Δ το παιδί θα γίνει Γ, θα πάρει από τον πατέρα. Σε εσάς υπάρχει αυτό;*

Μανώλης Ράντης: *Όχι. Είναι μεγαλώνοντας το παιδί ποιον τρόπο ζωής θα πάρει.*

A. Βαξεβάνογλου: *Σε σχέση με το περιβάλλον.*

Μανώλης Ράντης: *Ακριβώς. Εδώ έχουμε περιπτώσεις ανθρώπων που δεν είναι καθόλου Τσιγγάνοι, ούτε από μάνα ούτε από πατέρα. Αμιγώς μη Τσιγγάνοι ας πούμε. Και ακριβώς επειδή μεγάλωσαν μέσα σε εκείνη τη γειτονιά, που ήταν όλοι Τσιγγάνοι γύρω γύρω, τελικά δεν μπόρεσαν να ξεκολλήσουν από αυτήν την ιστορία. Παντρεύτηκαν Τσιγγάνα, έζησαν τον τρόπο ζωής των Τσιγγάνων.*

Γ. Μακρής: *Και γίνανε Τσιγγάνοι.*

Μανώλης Ράντης: *Ουσιαστικά γίνανε Τσιγγάνοι.*

(...)

Γ. Μακρής: *Κοιτάζτε. Εδώ είναι τα μιλλέτια: τα Φιτισίρια, τα Χαντούρια, τα... Όλοι αυτοί τώρα μαζί τι φτιάχνουν;*

Μανώλης Ράντης: *Φάρα.*

Γ. Μακρής: *Η φάρα. Η φάρα τι είναι;*

Μανώλης Ράντης: *Είναι... γενικότερη συνομοταξία, ας πούμε Τσιγγάνων.*

Γ. Μακρής: *Η οποία συμπεριλαμβάνει Τσιγγάνους από διαφορετικά μιλλέτια.*

Μανώλης Ράντης: *Μέσα στη φάρα... Ας πούμε η Αγία Βαρβάρα είναι η φάρα που περιλαμβάνει Καλπατζαίοι, Γιαλιτζαίοι, Χαντούρια, Φιλιπίζια και Ρουμέλια. Όλοι αυτοί μπορούμε να πούμε είναι η φάρα. Τα Φιτισίρια δεν είναι μέσα στην φάρα.*

Γ. Μακρής: *Είναι σε μια άλλη φάρα;*

Μανώλης Ράντης: *Ναι.*

Γ. Μακρής: *Που περιλαμβάνει κάποιους άλλους. Ωραία. Οι πολλές φάρες μαζί τι φτιάχνουν;*

Μανώλης Ράντης: *Δεν ξέρω άλλη λέξη. Από εκεί και πέρα πάμε στο Ρομ.*

Γ. Μακρής: *Και θα σας δώσω τώρα τις εξής επιλογές να διαλέξετε: Εθνότητα; Εθνοπολιτιστική ομάδα; Μειονότητα; Λαός; Έχετε εσείς λέξη δική σας; Γιατί αυτές οι λέξεις είναι ελληνικές λέξεις.*

Μανώλης Ράντης: *Δική μας, όχι.*

(από την Πέμπτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 20-2-1998)

Είναι πιστεύω καθοριστικής σημασίας για οποιαδήποτε μελέτη αφορά τους Τσιγγάνους να γνωρίζει ο ερευνητής πως οι ίδιοι δεν αντιλαμβάνονται στα τσιγγάνικα τον εαυτό τους ως φυλή (με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται) και πως το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου «μινλέτι» προσδιορίζει κυρίως ένα κοινωνικό περιβάλλον. Η ιεράρχηση που υπήρχε παλιά ανάμεσα στα διάφορα μινλέτια –σύμφωνα πάντα με τον Μ. Ράντη¹– στηριζόταν στις διαφορετικές ικανότητες επιβίωσης. Τα Χαντούρια, για παράδειγμα, είχαν ήδη από νωρίς

¹ Βλέπε 5^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 20/2/1998.

περάσει στο εμπόριο, ήταν σε σχετικά καλύτερη οικονομική κατάσταση, ως εκ τούτου ήταν συνήθως εγκατεστημένοι σε σπίτια. Υπήρχε, δηλαδή, μια μικρή έστω διαφοροποίηση σε σχέση με τα υπόλοιπα μινλέτια. Αυτή, όμως, η διαφοροποίηση στηριζόταν σε ένα διαφοροποιημένο περιβάλλον ή ορθότερα επίπεδο και όχι στη «φυλή» προέλευσης¹. Και είναι μάλλον περιττό να τονίσω πως αυτή η έννοια του περιβάλλοντος (κοινωνικού, οικονομικού, επαγγελματικού, πολιτιστικού) ταιριάζει απόλυτα με τη λογική της κοινωνικής και ιστορικής ανάλυσης.

2.2. Το βλέμμα στους Τσιγγάνους

Το βλέμμα μας πάνω στους Τσιγγάνους δεν είναι «αθώο». Το βλέμμα είναι και αυτό ένα προϊόν της ιστορίας². Με αυτή την έννοια, ο τρόπος με τον οποίο «βλέπουμε» τους Τσιγγάνους είναι και δεν μπορεί παρά να είναι σχετικός. Σχετικός καταρχάς με το πώς τους ορίζουμε, με το ποιες οπτικές επιλέγουμε, αλλά και με τις διάφορες εξελίξεις που γνώρισε η ελληνική κοινωνία και οι ίδιοι οι έλληνες Τσιγγάνοι. Σχετικός, επίσης, με την εξέλιξη των ιδεών και της επιστημονικής γνώσης σε παρόμοια θέματα.

Είναι αλήθεια πως για αιώνες οι Τσιγγάνοι, όπως και το σύνολο των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων του πληθυσμού, επισήμως, στο επίπεδο του λόγου (πολιτικού, επιστημονικού...) στην Ελλάδα «δεν υπήρχαν» παρά μόνο ως φορολογήσιμες μονάδες. Όπως, επίσης, δεν «υπήρχε» στο επίπεδο του επίσημου λόγου το πεδίο της «παρα-οικονομίας», των άτυπων –και εν πολλοίς προ-καπιταλιστικών– μορφών οικονομικής δραστηριότητας. Είναι, επίσης, αλήθεια πως για πολλά χρόνια με τους Τσιγγάνους, όπως και με το αδιαφοροποίητο σύνολο των πολύ φτωχών και περιθωριακών ομάδων του πληθυσμού³, ασχολούνταν μόνο και

¹ Βλέπε 5^η συνέντευξη Μανώλη Ράντη, ό.π.

² Βλέπε P. Bourdieu, *La distinction: critique sociale du jugement*, Paris 1979, p. 3.

³ Κάτω από αυτό το πρίσμα ας δούμε, ενδεικτικά και μόνο, πώς περιγράφει ο πολεοδόμος-αρχιτέκτονας Κ. Μπίρης την κατάσταση των φτωχότερων μικρασιατών προσφύγων στην Αθήνα μετά το 1922. Σε αυτή την περιγραφή και με βάση τις συνεντεύξεις που έχουμε συγκεντρώσει σίγουρα μπορεί κανείς να εντοπίσει την παρουσία και των προγόνων των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας.

«Η Μικρασιατική καταστροφή του 1922 έφερεν εις τας Αθήνας 125.000 προσφύγων, διά την στέγασιν των οποίων ανέκυψεν επείγουσα ανάγκη ανεγέρσεως συνοικισμών. Κατ' αρχάς συνεστήθη προς τούτο το Ταμείο προσφύγων, το οποίο δι' εράνων και δια κρατικών εισφορών, έκτισεν εντός του 1922, εις ακάλυπτους χώρους των Αθηνών, πλίνθινα και ξύλινα οικήματα, εις σειράν δωματίων, και εγκατέστησεν εις αυτά ανά μίαν οικογένειαν με κοινά δι' όλον τον συνοικισμόν μαγειρεία, αποχωρητήρια και κρουνούς υδρεύσεως. Συγχρόνως, άλλοι πρόσφυγες που παρέμενον άστεγοι, κατέλαβον αυθαίρετα εκτάσεις εις το αρχαίον Βάραθρον, κατά την δυτική πλευρά του λόφου των Νυμφών (σημ. Πετράλωνα) και εις το Δουργούτι (σημ. Αρμένικα, κοντά στο Φιξ) και εσημάτισαν με πρόχειρα μέσα, συγκροτήματα άθλιων παραπηγμάτων, εις τα οποία εστεγάσθησαν υπό συνθήκας απιστεύτως ελεεινάς. (...) Η συρροή μεγάλου αριθμού προσφύγων και ανταλλάξιμων εκ της Μικρασιατικής καταστροφής επέδρασε πολύ εις την υφήν της κοινωνίας των Αθηνών. Η διαφορά μεταξύ των

περιστασιακά μέσα από φιλανθρωπικές πρακτικές η Εκκλησία και οι διάφοροι θεσμοί της, κάποιες φιλανθρωπικές οργανώσεις, ελάχιστοι εκκεντρικοί μελετητές και λίγοι φιλόλογοι και ποιητές¹ και από μια εποχή και έπειτα, στο βαθμό που κάποιες από αυτές τις ομάδες ταίριαζαν με τις ιδεολογικο-ηθικές τους προσδοκίες, τα εκάστοτε αριστερά κόμματα, τα οποία μέσα από τα δικά τους στερεότυπα (εργατική τάξη κτλ.) αδυνατούσαν να συμπεριλάβουν στις αναλύσεις τους –πολύ πριν φτάσουν στους Τσιγγάνους– τεράστια κομμάτια των δυνητικών πολιτικών τους συμμάχων (συνοπτικά, τη φτωχολογιά). Είναι, επίσης, αλήθεια πως οι έλληνες Τσιγγάνοι επί δεκαετίες βρίσκονταν στο καθεστώς της «ακαθορίστου υπηκοότητας» και πως πρόσφατα τους αναγνωρίστηκε το δικαίωμα ψήφου. Αυτή η μεταστροφή, παρά τις καθοριστικές επιπτώσεις για τους ίδιους τους Τσιγγάνους¹, αφορά την ιστορία και την εξέλιξη του πεδίου της πολιτικής στην Ελλάδα². Όμως, το να περιοριστεί κανείς στο να «καταγγέλλει» με μια γενική και αόριστη συνθηματολογία παρελθούσες καταστάσεις που δεν αντιστοιχούν πια στις σημερινές συνθήκες και στις σημερινές πεποιθήσεις, αφενός δεν μας μαθαίνει τίποτα για τις αιτίες μέσα από τις οποίες δημιουργήθηκαν αυτές οι καταστάσεις³, αφετέρου αυτή η αναδρομική αγανάκτηση τείνει να δικαιολογήσει τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων.

Η σημερινή κατάσταση πραγμάτων είναι καταρχάς η παράλληλη κυριαρχία του καπιταλισμού και της νεο-φιλελεύθερης ιδεολογίας, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για όλους μας, αλλά και η αμφισβήτηση αυτής της κυριαρχίας⁴. Η σημερινή κατάσταση πραγμάτων είναι, επίσης, στην Ελλάδα η αργή, επίπονη και πολύ αντιφατική διαδικασία συγκρότησης ενός

δύο στοιχείων, του νέου και του γηγενούς, ήτο ευδιακρίτος κατά τα πρώτα έτη. Συνεχώς όμως υποχρεούσα εις συγχώνευσίν των, εξέλιπε σχεδόν τελείως ύστερα από μιαν δεκαετίαν, αφήνοντας εις την πραγματικότητα μίαν νέαν ομοιογενή αστικήν μάζαν, κατά πολύ διάφορον, ως προς το χαρακτήρα, από την προ του πολέμου Αθηναϊκήν. Αντιστοίχως δε, διάφορον ρυθμόν εις την ζωήν της πόλεως. Οι εκατέρωθεν του Δημοτικού Θεάτρου και του Δημαρχείου χώροι, αί πλατεΐαι του Βαρβακείου, του Μοναστηρακίου και η παρ' αυτήν, του Δημοπρατηρίου -εις την διασταύρωσιν των οδών Αιόλου και Πλούτωνος- εγέμισαν από πρόχειρα ξυλόπηκτα μαγαζιά και πάγκους, εις τα οποία επωλούντο τα πάντα εις τρόφιμα, είδη ιματισμού, σκεύη και εφόδια του σπιτιού, εργαλεία, κ.α., χωρίς να λείπουν ανάμεσά των πρόχειρα μαγειρεία, καφενεδάκια, και αναψυκτήρια. Τόση δε ήτο η ρυπαρότης, η αταξία ο συνωστισμός και, γενικώς, τόσον αθλία ήτο η κατάσταση εκείνη εις το κέντρο της πόλεως, ώστε, το 1928, ο Δήμος, αναγνωρίζων πλέον ως δημόσιαν ανάγκην τον βιοπορισμόν αντιστοίχου αριθμού προσφυγικών οικογενειών, έστησεν ο ίδιος σειράς παραπηγμάτων εις τας πλατεΐας Βαρβακείου και Δημοπρατηρίου και δύο σειράς πάγκων παρά τα πεζοδρόμια των οδών Αθηνάς, Ευπόλιδος, και Κρατίνου, και εγκατέστησεν εις αυτά τους πρόσφυγας μικρεμπόρους και επαγγελματίας, της έως τότε αυθαιρέτου παραγοπηγίας. Έν τω μεταξύ, τα πεζοδρόμια των οδών Αιόλου και Σοφοκλέους είχαν γεμίσει από μικροπωλητάς και από σαράφικα, δηλαδή, πάγκους υπαιθρίων χρηματιστών.....». Βλέπε Κ. Μπίρης *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1966, τόμος Β' σ. 286, σ. 291-292.

¹ Παραπέμπω εδώ στην ανάλυση και στις ερμηνείες της μελέτης του Π. Πιζάνια *Για τους γενικούς μηχανισμούς αναπαραγωγής της περιθωριοποίησης των ελληνικών τσιγγάνικων πληθυσμών. Ένα δοκίμιο*. Αθήνα 1998.

² Βλέπε Π. Πιζάνιας, ό.π. και «*Τα ακέφαλα υποκείμενα*», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 4, Αθήνα 1994, σ. 25-57.

³ Βλέπε Π. Πιζάνιας, *Για τους γενικούς μηχανισμούς...*, ό.π.

⁴ Βλέπε μεταξύ άλλων τα άρθρα του J.K. Galbraith, «*Le capitalisme est - il universel?*», *Le Nouvel Observateur* 2, Paris 1990, p. 26-27. Βλέπε επίσης το άρθρο του P. Bourdieu, «*Η πεμπουσία του νεοφιλελευθερισμού*», ελληνική έκδοση της *Monde Diplomatique*, 29/ 3/1998.

σύγχρονου κράτους, άρα «επαναδιαπραγμάτευσης» των μέχρι τώρα ισορροπιών στις σχέσεις αδιαφορίας, ανεκτικότητας ή άτυπης στήριξης με διάφορες κοινωνικές ομάδες, των οποίων οι πρακτικές αγνοούσαν, αντιστρατεύονταν, παρεμπόδιζαν τους κρατικούς θεσμούς και τις κρατικές αξίες¹. Η σημερινή κατάσταση πραγμάτων είναι οι διαρθρωτικές αλλαγές της ελληνικής οικονομίας στα πλαίσια μιας δύσκολης οικονομικής συγκυρίας, που φαίνεται να προορίζει στην οικονομική περιθωριοποίηση, τον αποκλεισμό, μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, αλλά και μια τάση ενεργοποίησης μηχανισμών θεσμικής προστασίας αυτών ομάδων². Επιπλέον, μέσα σε ένα σύνθετο και αμφίσημο πλέγμα διαδικασιών και με μια εύλογη χρονική υστέρηση, η ελληνική κοινωνία «ανακαλύπτει» τον εαυτό της: την εθνική ταυτότητα, αλλά και τη φοροδιαφυγή, τα πλεονεκτήματα του σύγχρονου κόσμου, αλλά και τους καταναγκασμούς του, τις παράλληλες –αν και αντίθετες– τάσεις οικονομικής και πολιτιστικής «ομογενοποίησης», αλλά και διαφοροποίησης· η έξαρση του ατομισμού και η ανάγκη συλλογικότητας.

Από τη μια έχει προ πολλού ανατείλει μια «χαρμόσυνη» υπερκαταναλωτική σύγχρονη κοινωνία, από την άλλη εμφανίζεται στο προσκήνιο το απειλητικό φάντασμα της ανεργίας, της φτώχειας και του αποκλεισμού, ειδικότερα για τους πιο αδύναμους, για εκείνους που εμφανίζουν «δομική» αδυναμία μετεξέλιξης και προσαρμογής στις νέες συνθήκες.

Σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο και σε ό,τι αφορά τους Τσιγγάνους η ακατάσχετη και ατελέσφορη φλυαρία των τσιγγανολόγων παίρνει ξαφνικά και μια άλλη διάσταση. Μοιάζει να επιλέγει τη μακαριότητα της άγνοιας ή της εθελουφλίας του ρομαντισμού³ απέναντι στα νέα δεδομένα. Και τελικά, η άγνοια ίσως να αποτελεί και το κυριότερο χαρακτηριστικό του εγχειρήματος της τσιγγανολογίας. Οι τσιγγανολόγοι αφενός δεν φαίνεται να γνωρίζουν ούτε επιστημονικές μεθόδους, ούτε επιστημονικές θεωρίες, ούτε τα επιστημονικά εννοιολογικά εργαλεία, ούτε καν τα απαραίτητα πραγματολογικά δεδομένα. Έτσι, συχνά στην καλύτερη περίπτωση ξανα-ανακαλύπτουν... τον τροχό: ανακαλύπτουν ως «αθώες παιδούλες» και ενώ έχουν προηγηθεί διαπληκτισμοί, συγκρούσεις, μάχες, σφαγές γύρω από αυτά τα θέματα, ότι η κοινωνία μας, για παράδειγμα, ή το εκπαιδευτικό μας σύστημα είναι ταξικά προσδιορισμένα! Αφετέρου δεν φαίνεται να έχουν υπόψη τους πως η μετατροπή μιας κοινωνικής αδυναμίας σε κοινωνική «άποψη», σε κοινωνική ή πολιτιστική «επιλογή», εμπεριέχει τον κίνδυνο μιας

¹ Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει νομίζω να εντάξει κανείς και τις παράνομες και ημι - παράνομες πρακτικές πολλών Τσιγγάνων σε σχέση με τους θεσμούς και το κράτος.

² Εμπειρικά και μόνο αρκεί κανείς να καταγράψει τον αριθμό άρθρων, των βιβλίων, των τηλεοπτικών εκπομπών αφιερωμένων στην παιδική εργασία, στην ανεργία, στους κοινωνικά αποκλεισμένους, κτλ. Πρόκειται για ένα σημαντικό ιδεολογικό και πολιτιστικό φαινόμενο που δεν εξηγείται μόνο από την αύξηση των αριθμού των δεινοπαθόντων.

³ Ο ρομαντισμός είναι ένα είδος συναισθηματικής υπερτροφίας, υπέρμετρης προβολής, υπέρμετρης επίδειξης συναισθημάτων. Αποσιωπά, περιφρονεί ή αδιαφορεί την –ενίοτε σκληρή– κοινωνική πραγματικότητα.

παγιοποίησης των αδυναμιών και μιας ιδεολογικής και πολιτικής νομιμοποίησής τους. Και υπάρχουν αρκετά θλιβερά ιστορικά προηγούμενα¹.

Οι Τσιγγάνοι είναι κοινωνικά αδύναμοι σε πολλούς τομείς, αλλά –ευτυχώς!– δεν είναι τόσο «αθώοι». Και αυτό με δύο έννοιες. Πρώτον, δεν ήταν ούτε είναι μια «φυλή καλών και αγαθών αγρίων» στο περιθώριο του «πολιτισμένου» κόσμου. Στο πέρασμα του χρόνου έχουν διαμορφώσει μια στρατηγική, ένα σύστημα επιβίωσης μέσα από μια συγκεκριμένη, αλλά καθόλου ιδιότυπη, οικογενειακή μορφή οργάνωσης των επαγγελματικών τους πρακτικών. Αυτή η μορφή οργάνωσης –είναι κοινή στα περισσότερα φτωχά στρώματα και θα τη δούμε στη συνέχεια– βασίζεται σε απόλυτα αμείλικτους εσωτερικούς καταναγκασμούς. Ως εκ τούτου, μέχρι στιγμής έχει αποδειχτεί αρκετά ανθεκτική και ευέλικτη, έτσι ώστε να επιτρέπει την απλή έστω αναπαραγωγή της τσιγγάνικης οικογένειας ακόμα και σε δύσκολες συγκυρίες. Υιοθέτησαν σε διάφορες ιστορικές φάσεις² όποιες πρακτικές επιβίωσης τούς ήταν και τους είναι προσιτές, εμφανίζονται στη δικιά τους κλίμακα και στα «δικά τους» τα πεδία ιδιαιτέρως πεπειραμένοι έως ειδήμονες. Συσσώρευσαν, επεξεργάστηκαν και αναπαράγουν μέσα από τις συγκεκριμένες δραστηριότητες της συναλλαγής μια πρακτική εμπειρικο-βιωματική γνώση των πεδίων μέσα στα οποία έχουν μάθει να κινούνται, αξιοποίησαν στο έπακρο τις δυνατότητες, τα διάκενα, δηλαδή τα ανοργάνωτα ακόμα σημεία αυτών των πεδίων.

¹ Η υπερβολική επιμονή στην τσιγγάνικη ιδιαιτερότητα, στην τσιγγάνικη «φύση», καθώς και η κατασκευή μιας απλουστευτικής ταυτότητας μπορούν κάλλιστα να οδηγήσουν στη νομιμοποίηση ενός επερχόμενου μεγαλύτερου κοινωνικού αποκλεισμού («Αφού τους αρέσει να ζούνε έτσι»). Ο κίνδυνος της «μουσειοποίησης» των «παραδοσιακών» Τσιγγάνων, που πλέον θα «παίζουν» τους Τσιγγάνους, ως άλλη ατραξιόν για τουρίστες (ή για τηλεθεατές) δεν είναι διόλου φανταστικός. Τηρουμένων των αναλογιών το ίδιο έχει συμβεί και σε άλλες ομάδες (βλέπε τον «παραδοσιακό» Κρητικό με τις βράκες και το μαύρο πουκάμισο, βλέπε τους αντίστοιχους «παραδοσιακούς» αγρότες στην Γαλλία, κτλ.). Βλέπε επίσης και σε άλλους τομείς την κατασκευή μιας απλουστευτικής ταυτότητας που ομαδοποιεί καταστάσεις οφθαλμοφανώς (οι συλλήβδην καταπιεσμένες γυναίκες των φεμινιστριών, λόγου χάρη), κ.ά.

² Σχετικά με τη διαφοροποίηση των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας μέσω των νέων επαγγελματικών δραστηριοτήτων: *«η μία αιτία, η κύρια, ήταν ότι και πριν την Αγία Βαρβάρα οι γονείς μας, οι παππούδες μας έζησαν για ένα αρκετά μεγάλο διάστημα σε μια περιοχή που ήταν αστικοποιημένη στα Πετράλωνα. Νωρίς από τη δεκαετία του '40 ξέφυγαν από το κυνήγι του μεροκάματου με την απασχόληση την επισκευαστική, δηλαδή τον τροχό, το ακόνισμα, το γάνωμα κ.λ.π. Και έπεσαν –θέλετε κατά τύχη, θέλετε γιατί ήταν κοντά σε αστικό περιβάλλον και ήταν πιο εύκολο να είναι κοντά στην αγορά, κοντά στο Μοναστηράκι ήταν 2 βήματα από το Θησείο και τα Πετράλωνα, τότε το Μοναστηράκι ήταν στις δόξες του σαν αγορά– και ξέφυγαν από την άποψη την οικονομική να διεκδικούν με άλλους όρους το μεροκάματο. Βρήκαν εισαγόμενα είδη από τότε από το '50 τα βέλγικα και η ελληνική κλωστοϋφαντουργεία στην άνθησή της ασχολήθηκαν για πολύ μεγάλο διάστημα με αυτά τα πράγματα και σαν είδος επέφερε μια μεγάλη οικονομική ανάπτυξη. (...) Το εμπόριο από τη φύση του –γιατί είπα ότι ο τροχός και το γάνωμα δεν είναι εμπόριο είναι μια καθαρά σχέση παροχής υπηρεσιών–, ενώ το άλλο πια είναι εμπόριο. Αγοράζεις πουλάς, μαθαίνεις τους τρόπους με τους οποίους συναλλάσσεται πια ένας μικροέμπορος έστω στην αρχή, τους νόμους που δουλεύει η αγορά, την πίστωση, το χρέος, το γραμμάτιο, δηλαδή τη συναλλαγή. Εκεί το αποδίδω εγώ, ότι μέσω της εμπορικής συναλλαγής το μυαλό αρχίζει και παίρνει διαφορετικές στροφές, παραπάνω, περισσότερες, καλύτερες»*

(από την 1^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 19/11/1997).

Ευαγγελία Ράντη: Να σου πω. Εκείνα τα χρόνια (μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο) το εμπόριο ήταν σε ανάπτυξη. Γιατί εδώ πιστεύω, στην Ελλάδα γενικά, δεν υπήρχε μεγάλη ανάπτυξη στο εμπόριο, ήταν λιγοστά τα καταστήματα, τα είδη. Ας πούμε στα χωριά δεν υπήρχαν μαγαζιά στην επαρχία πολλά. Μόνο σε μεγάλες πρωτεύουσες και λοιπά. Οπότε τα είδη που πουλάγανε ήταν είδη του σπιτιού. Λευκά είδη, σεντόνια, κουβέρτες, χαλιά. Με τέτοια είδη. Του σπιτιού γενικά, του νοικοκυριού (...). Και τότε στην επαρχία, σου είπα, δεν υπήρχαν καταστήματα. Και όταν πήγαινες στη φίλη με τη γνωριμία και λοιπά, για να δώσεις κάτι που χρειάζεται για το σπίτι της και ότι της άρεσε, το έβλεπε, ότι για να το πάρει έπρεπε να κατέβει ή στην Αθήνα ή να πάει σε μία μεγάλη πρωτεύουσα. Από εκεί που ήταν, από το χωριό, στη Θεσσαλονίκη και λοιπά. Οπότε της ερχόταν και αυτής πιο εύκολα, γιατί ερχόταν στο σπίτι της.

(από τη συνέντευξη της Ευαγγελίας Ράντη, ό.π.)

Ορισμένοι (οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας, για παράδειγμα) μπόρεσαν και επωφελήθηκαν σημαντικά από τις όποιες ευνοϊκές συγκυρίες.

Μανώλης Ράντης: Ξέρετε ότι ο κυρίαρχος λόγος, ας πούμε, που υπάρχει μια καλύτερη ζωή στην Αγία Βαρβάρα δεν είναι τελικά ότι μια ολόκληρη γενιά σπούδασε, πήγε σχολείο, πήρε γνώσεις και αυτές τις γνώσεις τις κατέβασε προς τα κάτω, στη βάση, και σηκώθηκε όλη μαζί αυτή η κοινωνία. Τελικά έγινε κάποιο οικονομικό μπαμ που κράτησε 30 χρόνια (...). Ήταν μια οικονομική έκρηξη μια συγκυρία οικονομική...

Α. Βαξεβάνογλου: Όπως έγινε και σ' όλη την Ελλάδα.

Μανώλης Ράντης: Εκεί έγινε σε δυσανάλογο βαθμό με την υπόλοιπη Ελλάδα, δηλαδή σε ένα ρυθμό ανάπτυξης του 7.000 % ας πούμε, καταλάβατε;

Α. Βαξεβάνογλου: Κατάλαβα... Όταν λέτε 30 χρόνια...

Μανώλης Ράντης: 30 χρόνια εννοώ: τριανταετία 1960-1990. Σ' αυτήν την τριανταετία χοντρά, κάποια χρόνια ήταν πιο λίγο, αλλά '60-'90 υπήρξε αυτό το μπαμ. Έπεσαν είδη, τα οποία στην ελληνική αγορά γενικότερα υπήρχε ζήτηση, και θέλετε συγκυρία, θέλετε εμπορικό δαιμόνιο, θέλετε όπως... Στο εμπόριο δεν μπορείς να βρεις εύκολα αιτίες, είναι και περίεργες καταστάσεις... Υπήρξε η διακίνηση αυτών ακριβώς των εμπορευμάτων, για τα οποία διψούσε η ελληνική κοινωνία... Και κυρίως σε πολύ μεγάλες ποσότητες διακινητές ήταν οι Τσιγγάνοι.

Α. Βαξεβάνογλου: Αυτά τα εμπορεύματα τι ήταν; Τα στερεοφωνικά τα...

Μανώλης Ράντης: Στη δεκαετία του '60 ήταν τα είδη υφαντουργίας μέχρι και το '70, στη δεκαετία του '70 ήταν τα ηλεκτρικά-ηλεκτρονικά και στη δεκαετία του '80 το κινέζικο είτε ελληνικό κέντημα. Είδος που είτε ήταν εισαγόμενο από Κίνα χειροποίητο ή μηχανής ελληνικό. Με όλα τα άλλα πια... Και τα είδη υφαντουργίας υπήρχαν και υπάρχουν και οι τρεις δεκαετίες ήταν σηματοδεδειγμένες.

(από την τέταρτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 31-1-1998)

Ορισμένοι έχοντας κατακτήσει ήδη από τη δεκαετία του '60 κάποια στοιχεία διαφοροποίησης θέλησαν να «ξεφύγουν» από αυτό το πλαίσιο και τους καταναγκασμούς του:

Χ. Λάμπρου: Από τη δεκαετία του 1960 ήδη κυοφορούσε μέσα στην οικογένεια η αίσθηση «κάποιος να ξεφύγει, κάποιος να φτιαχτεί, κάποιος να βρει μια διέξοδο μέσα από την οικογένεια και να γίνει κάτι». Πάντα έτσι λέγαμε: «Κάποιος να γίνει κάτι. Να γίνει κάτι». Αυτό

το «κάτι» απροσδιόριστο. Αλλά υπονοούσε κάτι το διαφορετικό. Να ξεφύγουμε από αυτή τη μοίρα, τη μοιρολατρική στάση, το μεροδούλι μεροφάι κτλ.

[ΣΗΜ: ο Χρήστος Λάμπρου είναι σήμερα δημόσιος υπάλληλος]
(από την πρώτη συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 19-11-1997)

Σήμερα στην Αγία Βαρβάρα όλοι όσοι συνεχίζουν να ασκούν το γυρολογικό επάγγελμα γνωρίζουν, τουλάχιστον βιωματικά και εμπειρικά, τα όρια και τους περιορισμούς αυτών των πεδίων. Γιατί, καθώς φαίνεται, η σημερινή δικιά τους πραγματικότητα λέει πως τα όρια και οι δυνατότητες αυτού του πεδίου άσκησης των επαγγελματιών τους δεξιοτήτων στενεύουν.

Μανώλης Ράντης: (...) Αυτή (δηλαδή, η δεκαετία του 1990) είναι πάρα πολύ δύσκολη. Ο ανταγωνισμός πολύ μεγαλύτερος, η πληροφόρηση του καταναλωτή πολύ καλύτερη, τα κανάλια, η τηλεόραση, τα ραδιόφωνα. Ο κόσμος πια έστω κι αυτή την εφημερίδα την καθημερινή διαβάξει και αυτό λειτουργεί ανασταλτικά στο γυρολόγο. Όσο πιο ενημερωμένος είναι ο καταναλωτής, τόσο πιο δύσκολα θα ψωνίσει από αυτόν που κινείται στο δρόμο (...). Είναι φοβερός ο ανταγωνισμός. Η νοικοκυρά, ας πούμε, το βράδυ έχοντας τα μπικουτί στο κεφάλι της και πίνοντας το καφεδάκι της στην πολυθρόνα της ξέρει ότι αν την ενδιαφέρει η ηλεκτρική σκούπα, κάνει τόσο και μάλιστα χωρίς προκαταβολή με τόσες δόσεις και, και....

Α. Βαξεβάνογλου: Ο ανταγωνισμός από τα πολύ μεγάλα καταστήματα, εντέλει, που κατεβάζουν τις τιμές;

Μανώλης Ράντης: Είναι γενικό το φαινόμενο. Ο μικρομεσαίος πεθαίνει και αρκετά χρόνια και κερδίζουν τα πολύ μεγάλα. Αυτό συνεχίζεται για πολύ καιρό ακόμα (...). Ο κόσμος απευθύνεται σε όσο γίνεται μεγαλύτερες επιχειρήσεις, έχοντας πολύ καλύτερη τιμή, εγγύηση, τρόπους πληρωμής, διακανονισμούς κτλ.

Α. Βαξεβάνογλου: Και συγκεντρωμένα....

Μανώλης Ράντης: Και συγκεντρωμένα, βέβαια (...). Παράγοντες που αθροιστικά λειτουργούν και φτάνουν στο αποτέλεσμα αυτό: να μην έχεις τα εισοδήματα που είχες την περασμένη χρονιά και μπορείς πια από την πείρα μιας εικοσαετίας να καταλάβεις ότι και η επόμενη θα είναι χειρότερη από αυτή, γιατί υπάρχουν εξαγγελίες, ακούς κάποια πράγματα, καταλαβαίνεις ότι θα είναι πιο δύσκολη η επόμενη.

Α. Βαξεβάνογλου: Αυτή την άποψη τη μοιράζονται κι άλλοι συνάδελφοί σας;

Μανώλης Ράντης: Ναι, ναι. Δεν είναι θέμα αν τη μοιράζονται. Είναι αυτό που ζει. Το βλέπουν στην τσέπη τους, στην αγοραστική τους δύναμη.

Α. Βαξεβάνογλου: Και αυτό μεταφράζεται και οικονομικά ή απλά είναι πιο δύσκολο;

Μανώλης Ράντης: Σίγουρα και οικονομικά και μεγαλύτερη προσπάθεια, αλλά και το τελικό αποτέλεσμα είναι σημαντικά μικρότερο. Βλέπεις κάθε χρόνο... Άλλος που έχει μια κακή πορεία τα τελευταία χρόνια μπαίνει πιο πολύ μέσα, προσπαθώντας να καλύψει τις ζημιές του προηγούμενου έτους ανοίγεται, ώστε να καβατζάρει που λέμε, αλλά δυστυχώς πάει χειρότερα και γίνεται περισσότερο έλλειμμα.

(από την τρίτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 4-12-1997)

Το μέλλον που για τους περισσότερους ήταν μέχρι πρότινος η αυτονόητη αναπαραγωγή του ίδιου (η απλή αναπαραγωγή), γίνεται πλέον αβέβαιο και απειλητικό και αυτό διατυπώνεται με διάφορους τρόπους.

Κα Σοφία: Τότε ήταν τα πράγματα λίγο πιο καλά και πιο ήρεμα. Δηλαδή, θέλανε ένα πράγμα, το βάζανε στο μπαούλο για το παιδάκι τους, το εγγονάκι τους, μια γριά που παίρνει τη σύνταξη. Τώρα λέει: «Δεν φτάνουνε παιδί μου, ούτε η σύνταξή μας, ούτε τίποτα. Δεν μπορούμε να ψωνίσουμε».

(από τη Συνέντευξη της κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 19-1-1998)

Μανώλης Ράντης: Εγώ το ζω. Και στην Αθήνα και στην επαρχία. Μάλιστα, το έχω προσδιορίσει και χρονικά: ότι ο έσχατος γυρολόγος, ανεξαρτήτως αν είναι Τσιγγάνος –γιατί υπάρχουν πολλοί μη Τσιγγάνοι που είναι γυρολόγοι–, ο τελευταίος γυρολόγος θα εκλείψει από σήμερα που μιλάμε και για 20 χρόνια. Μιλάμε για τον τελευταίο γυρολόγο. Δεν θα υπάρχει γυρολόγος μετά από αυτόν. Δεν θα είναι ότι θα του απαγορεύεται να πουλάει –εγώ έτσι το βλέπω–, απλώς όσο και να γυρνάει δεν θα καλύπτει ούτε τα προσωπικά του έξοδα, οπότε θα στραφεί αναγκαστικά να δει τι θα κάνει για να βγάλει το μεροκάματο.

(από την τρίτη συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 4-12-1997)

Εμπειρικά και βιωματικά όλοι αντιλαμβάνονται πως τα περιθώρια άσκησης των ίδιων επαγγελματικών πρακτικών τείνουν προς συρρίκνωση: εκτός από την αύξηση των μέτρων φορολογικής τακτοποίησης αυτών των δραστηριοτήτων που περιορίζουν τα περιθώρια κέρδους, υπάρχει πλέον ανάντη ο «θεμιτός ανταγωνισμός» του συγκεντρωτικού εμπορίου που κατεβάζει τις τιμές και κατάντη ο «αθέμιτος ανταγωνισμός» από τους νεοφερμένους πρόσφυγες που «πουλάνε για ένα κομμάτι ψωμί». Οι διέξοδοι στην Ελλάδα¹, παραμένοντας στις ίδιες δραστηριότητες και σε λελογισμένα πλαίσια «παρανομίας»², λιγοστεύουν.

Οι Τσιγγάνοι δεν είναι και τόσο «αθώοι» και με μια άλλη έννοια. Πολύ πριν τους «ανακαλύψουν» οι τσιγγανολόγοι, τους είχε «ανακαλύψει» και ενσωματώσει λίγο-πολύ η ορθόδοξη Εκκλησία, για παράδειγμα, μέσα από μια διαδικασία που, παρά τις καθοριστικές τις επιπτώσεις, δεν έχει από όσο ξέρω μελετηθεί. (Δεν μπορώ εδώ να μην αναφέρω την άσπλαχνη παραβολή, μέσω της οποίας, καθώς φαίνεται, οι Τσιγγάνοι «προήχθησαν» στην ομάδα των πιστών: ο φτωχός και πεινασμένος γύφτος σιδεράς που δέχτηκε να κατασκευάσει τα καρφιά του Χριστού! Βρέθηκαν κάποια στιγμή οι Τσιγγάνοι απέναντι στο θλιβερό δίλημμα να πρέπει να διαλέξουν ανάμεσα στην κόλαση των άπιστων και σε μια «εκ γενετής», «εκ φύσεως» εξευτελιστική θέση στο καθαρτήριο των αμαρτωλών. Δεν ξέρω κατά πόσο αυτή η αυθαίρετη καταδίκη στον αιώνα τον άπαντα ήταν και είναι αποδεκτή, σήμερα, από τους ίδιους τους Τσιγγάνους, στην Αγία Βαρβάρα λόγου χάρη, όπου οι περισσότεροι διατηρούν στενές σχέσεις με τη θρησκεία και την ορθόδοξη Εκκλησία. Υποψιάζομαι πως με όρους

¹ Από ό,τι φαίνεται υπάρχει μια τάση μετανάστευσης προς την Κύπρο όπου ως γνωστό τα περιθώρια «άτυπων» έως λαθραίων δραστηριοτήτων παραμένουν υψηλά.

² Πάντα υπάρχει στις άτυπες δραστηριότητες και ένα κομμάτι ευθέως παράνομων δραστηριοτήτων (ναρκωτικά, τζόγος κ.ά.).

συμβολικής ενσωμάτωσης το θέμα είναι πιο σημαντικό από ό,τι μπορεί να φαίνεται εκ πρώτης όψεως και ίσως να πρέπει να διερευνηθεί).

Τους Τσιγγάνους, επίσης, τους έχει πλέον ενσωματώσει η καταναλωτική κοινωνία. Οι Τσιγγάνοι σήμερα εκτός από... Τσιγγάνοι είναι πλέον πολλαπλά συναλλασσόμενοι: χριστιανοί ορθόδοξοι (στην Αγία Βαρβάρα), καταναλωτές, ψηφοφόροι, μανιώδεις τηλεθεατές, έλληνες πολίτες, τετραπέρατοι έμποροι κτλ. Συμμετέχουν, δηλαδή, «ισότιμα» σε ποικίλα πεδία της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας όπου ο (υποτιθέμενος) «κοινός παρονομαστής» είναι το χρήμα, το δικαίωμα ψήφου, η κατοχή και η χρήση μιας τηλεοπτικής συσκευής, παράλληλα, όμως, οι δεξιότητες αποφυγής της φορολογίας και των άλλων θεσμικών καταναγκασμών (όσο το ελληνικό κράτος βρίσκεται σε φάση διαμόρφωσης). Όπως ακόμη οι γνωστές (και με τεράστια ιστορική παράδοση) επιδεξιότητες του ελληνικότατου «εμπορικού δαιμόνιου». Το τελευταίο, που μας ενδιαφέρει όλως ιδιαίτερω εδώ, μπορεί να συνοψιστεί:

(α) στην ικανότητα εντοπισμού των ευκαιριών και των διάκενων, που επιτρέπει στους Τσιγγάνους να επεκτείνονται σε πολλές κλίμακες: καθέτως από το μικρεμπόριο ευτελέστατης αξίας (τρία σκόρδα, λίγα μπαχαρικά...) έως τον μεγάλεμπορο εισαγωγή, οριζοντίως από τις ευθέως λαθραίες δραστηριότητες (το λαθρεμπόριο μικρής ή μεγαλύτερης εμβέλειας διαθέτει και αυτό μια τεράστια παράδοση, όπως και το «εμπόριο υψηλού ρίσκου»), από τις «παράνομες, παράτυπες, ημι-νόμιμες ή ημι-παράνομες, άτυπες, άνομες» –με τα σημερινά και πολύ πρόσφατα ως προς την εφαρμογή τους κριτήρια– εμπορικές συναλλαγές (και οι πρακτικές φοροδιαφυγής διαθέτουν μια μακρύτατη παράδοση στον ελληνικό χώρο και τεράστια πείρα εμπαιγμού του φορολογικού ελέγχου), έως τις «καθαρές» και απολύτως «νομότυπες» εμπορικές πρακτικές.

(β) στις περίτεχνες μεθόδους πωλήσεως που εμπεριέχουν μια μεγάλη γκάμα τεχνασμάτων (με τη θεατρική έννοια), «επιχειρημάτων» και κωδίκων επικοινωνίας ανάλογα με την περίσταση: από τα παρακάλια και τα ανατολίτικα παζαρέματα έως την αναφορά στον «οικονομικό ορθολογισμό» του εκάστοτε αγοραστή.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, αντιλαμβάνεται κανείς πως στην πραγματικότητα οι έλληνες Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας δεν κατοικούν απλά εδώ και πάρα πολλά χρόνια, ίσως και αιώνες, δίπλα σε ελληνικούς πληθυσμούς με τους οποίους συναλλάσσονται ποικιλοτρόπως, αλλά μοιράζονται εδώ και πάρα πολλά χρόνια κοινά ιστορικά, οικονομικά, κοινωνικά, ιδεολογικά, ηθικά, πολιτιστικά στοιχεία, μοτίβα, συμπεριφορές πρακτικές και κυρίως –όπως θα το δούμε και στο τελευταίο μέρος της μελέτης– κοινές μορφές οργάνωσης. Συμμετέχουν μέσα από τις πρακτικές τους και με διάφορες ιδιότητες σε μεγάλη ποικιλία ευρύτερων

συνόλων και ευρύτερων πεδίων, όπου «παίζονται» διαφόρων ειδών «παιχνίδια». Χάρη στην ενσωματωμένη ιστορία τους άλλοτε γνωρίζουν στην εντέλεια τους κανόνες, κινούνται και προσαρμόζονται με εκπληκτική άνεση, άλλοτε εξαιτίας της ίδιας ενσωματωμένης ιστορίας οι όροι και οι κανόνες των παιχνιδιών τους είναι άγνωστοι ή αδιάφοροι και άλλοτε τους είναι απλώς απρόσιτοι. Πόσο μάλλον όταν οι κανόνες αλλάζουν, τα επίδικα αντικείμενα μεταβάλλονται, οι υπόλοιποι παίκτες μετακινούνται (τα μέχρι πρότινος κοινωνιολογικά τους αδέρφια που, για παράδειγμα, ασκούσαν κατά παρόμοιο τρόπο τις ίδιες δουλειές του ποδαριού). Και ενώ το υπόλοιπο σκηνικό γίνεται πια πολύπλοκο, μοιάζει ακατανόητο, ανησυχητικό, βρίσκονται ξαφνικά μόνοι τους στο προσκήνιο. Με τα βλέμματα των ερευνητών στραμμένα πάνω τους.

2.3. Τα παιχνίδια του λόγου

Ας αφήσουμε προς το παρόν αυτή τη μεταφορά του θεάτρου και ας δούμε εκείνη του παιχνιδιού, την οποία και θα υιοθετήσουμε. Η λογική του παιχνιδιού είναι μια πολύ συγκροτημένη λογική¹ και αποτελεί μία από τις πιθανές εκδοχές των πραγμάτων, μία από τις πολλές οπτικές της συγκεκριμένης έρευνας. Έχει πιστεύω ένα τουλάχιστον σοβαρό μειονέκτημα και πολλά πλεονεκτήματα.

Το μειονέκτημα είναι πως μοιάζει διατεθειμένη να αντιμετωπίσει με ελαφρότητα καταστάσεις που μπορεί να είναι –υποκειμενικά ή αντικειμενικά– τραγικές. Ο ορισμός της τραγωδίας (σύμφωνα με τους αρχαίους που δημιούργησαν αυτό το είδος) είναι σχηματικά η ασυμβατότητα ανάμεσα στο άτομο και το περιβάλλον, δηλαδή η οδύνη του ατόμου όταν ανακαλύπτει τη μοναξιά του: τη διάσταση ανάμεσα σε αυτά που το ίδιο (ο τραγικός ήρωας) πιστεύει, μπορεί, επιθυμεί, και σε αυτά που το περιβάλλον (ο ανώνυμος χορός) επιτρέπει. Η ιστορική στιγμή της αρχαίας τραγωδίας –σύμφωνα με τους ειδικούς²– είναι ακριβώς μια στιγμή κρίσης, όταν αποδιαρθρώνεται το πλαίσιο των μέχρι πρότινος κοινώς αποδεκτών και αυτονόητων, δηλαδή «το ορθόν και το δίκαιο». Μέσα στο πεπαλαιωμένο αυτό πλαίσιο έχει διαμορφωθεί και ο τραγικός ήρωας με τις αξίες του και τα πιστεύω του και η τραγωδία διαπραγματεύεται ακριβώς την αμηχανία του (δυσκολία, απορία, δισταγμό και στεναχώρια), όταν πλέον αρχίζουν να επιβάλλονται νέες αξίες, νέες προσταγές. Το δράμα είναι συνεπώς η

¹ Βλέπε Γ. Χουϊζινγκά, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι (Homo Ludens)*, ελληνική μετάφραση, Αθήνα 1989.

² Βλέπε J.P. Vernant et P. Vidal - Naquet *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, Paris 1972.

αποξένωση του ατόμου από το οικείο περιβάλλον του. Αναφερθήκαμε ήδη σε αυτή την οπτική όπου κυριαρχεί το βάρος της ιστορίας και θα επανέλθουμε.

Η οπτική, όμως, του παιχνιδιού προσφέρει πολλά πλεονεκτήματα, εάν δεν παραγνωρίσουμε το βάρος της ιστορίας, της οποίας ο καθένας μας είναι φορέας: επιτρέπει να δοθεί έμφαση στις σχέσεις, τους συσχετισμούς, τη σχετικότητα στη δράση, τις πράξεις, τις κινήσεις, άρα στη δυναμική και όχι τη στατική αντίληψη των καταστάσεων.

Η λογική του παιχνιδιού, επιπλέον, ταιριάζει και με τη λογική των συνεντεύξεων. Ας μην ξεχνάμε πως η μέθοδος της συνέντευξης που μας επέτρεψε να συγκεντρώσουμε τις πιο πολύτιμες πληροφορίες για την παρούσα έρευνα είναι μια τεχνική και ένα τέχνασμα. Οι συνθήκες συνέντευξης ακόμα και στις πιο ευνοϊκές περιπτώσεις –και η δικιά μας έρευνα συντελέστηκε κάτω από εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες– είναι απολύτως τεχνητές. Ας το σκεφτούμε λίγο: Εμφανίζεται μια ωραία μέρα κάποιος άγνωστος ερευνητής με ένα μαγνητόφωνο και σας ζητάει να του εξιστορήσετε τη ζωή σας, να του αποκαλύψετε τα μυστικά σας, να του φανερώσετε τα πιστεύω σας! (Ποτέ, βέβαια, δεν συμβαίνει ακριβώς έτσι, καθώς έχει προηγηθεί συνεννόηση και συμφωνία, αλλά δεν παύει να νιώθει κανείς ταυτόχρονα κολακευμένος και ανήσυχος από αυτή την «εισβολή» στην ιδιωτική του ζωή). Ας μην γελιόμαστε, όμως: η διαδικασία της συνέντευξης δεν είναι ούτε εξομολόγηση, ούτε ανάκριση, δεν επιτρέπει τη φανέρωση της «ατόφιας» πραγματικότητας. Και αυτό, ανεξάρτητα από τις όποιες καλές προθέσεις. Και οφείλω να διευκρινίσω εδώ πως όλοι, ανεξαιρέτως, οι Τσιγγάνοι συνομιλητές μας υπήρξαν ευγενικοί, εγκάρδιοι, πρόθυμοι και... υπομονετικοί! Όμως, έτσι και αλλιώς και ανεξάρτητα από τις καλές προθέσεις, η πραγματικότητα δεν εμφανίζεται ποτέ ως «ατόφια», ωμή, όταν διαμεσολαβείται από το λόγο. Είναι πάντα φιλτραρισμένη.

Αυτό δεν σημαίνει κατά κανέναν τρόπο, βέβαια, πως η πραγματικότητα που προκύπτει μέσα από τις συνεντεύξεις είναι πλασματική, είναι ψεύτικη. Είναι μια πολλαπλά διαμεσολαβημένη πραγματικότητα, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Το υλικό των συνεντεύξεων είναι ένα σύνθετο υλικό, εξαιρετικά πλούσιο σε πληροφορίες κάθε είδους, αλλά και με πολλά κενά και σιωπές, τις οποίες μπορεί κανείς, ενίοτε, να διαισθανθεί, να μαντέψει με πολλά στοιχεία ακατανόητα («Δεν ξέρω γιατί») ή ευθέως «παράλογα», ένας λόγος με πολλά επίπεδα, με πολλαπλή διαστρωμάτωση (διαχρονικά και συγχρονικά), ένας πολλαπλά επεξεργασμένος λόγος. Αυτές, όμως, οι «επεξεργασίες», οι προσπάθειες «εκλογίκευσης» αυτονόητων πρακτικών, συμπεριφορών, νοοτροπιών προηγήθηκαν κατά κανόνα της εκάστοτε συνέντευξης.

Με αυτή την έννοια ο ερευνητής βρίσκεται σε μειονεκτική θέση, καθώς πριν καταφέρει να φτάσει στην «ουσία», πρέπει να περάσει από τα σαράντα κύματα, από τις «γεωλογικές στρώσεις» των διάφορων ιδεολογικών συστημάτων, των ηθικών αξιών, αλλά και των κοινοτυπιών, των στερεότυπων, των ιδεολογημάτων και ιδεοληψιών που μορφοποίησαν και μορφοποιούν το λόγο του εκάστοτε συνομιλητή του. Αυτές, όμως, οι «γεωλογικές στρώσεις» και οι κώδικες έχουν εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον με την «ουσία». (Και εδώ, παρεπιπτόντως, δεν μπορώ να μην αναφέρω την έντονη αίσθηση οικειότητας που αισθάνθηκα ως ιστορικός ειδικευμένη στην ελληνική κοινωνική ιστορία με όλα όσα άκουσα¹). Οι συνομιλητές μας επιλέγουν ανάμεσα σε όσα μοντέλα εξήγησης τούς είναι προσιτά εκείνα που τους φαίνονται πιο πειστικά: για παράδειγμα, η πιο συνηθισμένη αναφορά είναι πάντα η οικονομική ανάλυση και εξήγηση των καταστάσεων.

Στην πραγματικότητα –και αυτό αποτελεί ένα από τα λίγα πλεονεκτήματα του ερευνητή σε σχέση με το συνομιλητή του– είναι πως, εφόσον τα γραφτά μένουν, μπορεί ο ερευνητής διαβάζοντας ξανά και ξανά και με ποικίλους τρόπους το περιεχόμενο των συνεντεύξεων να το αποκρυπτογραφήσει. Αυτό συνεπάγεται πως θα πάρει «πολύ στα σοβαρά», θα πάρει τοις μετρητοίς ακόμα και τα πιο ακατανόητα, αντιφατικά, στερεοτυπικά ή σε πρώτη ματιά «εμφανώς ψεύτικα» κομμάτια της συνέντευξης. Αυτές οι εκούσιες ή ακούσιες «μεταποιήσεις» της πραγματικότητας είναι (όπως και στη ψυχαναλυτική διαδικασία) εξίσου σημαίνουσες με την ίδια την πραγματικότητα.

Επιλέγοντας σε σχέση με τις συνεντεύξεις όχι την οπτική της εξομολόγησης («θα μου τα πεις όλα») ή της ανάκρισης («γιατί το έκανες αυτό;») ή της... ιεράς εξέτασης («γνωρίζεις την αλήθεια, αλλά δεν την ομολογείς»), μπορεί να αποφύγει ο εκάστοτε ερευνητής τόσο την άχαρη και ατελέσφορη στάση καχυποψίας απέναντι στον εκάστοτε συνομιλητή του όσο και την αφελή στάση υπερβολικής ευπιστίας.

Ως «παιχνίδι» εντυπώσεων και λόγου –όλοι ξέρουμε καλά πως, έτσι και αλλιώς, τα μεγάλα επίδικα αντικείμενα διαπραγματεύονται αλλού, από άλλους– η συνέντευξη αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον: αφενός γιατί αναγνωρίζει κανείς στον άλλο το δικαίωμα να διατηρήσει ένα περιθώριο ελευθερίας (θα πει εκείνα που μπορεί και που θέλει να πει), να ελίσσεται, να κρατάει μυστικά «ατού», να «μπλοφάρει», να υπερβάλλει, να αντιφάσκει, να μπερδεύεται, να κάνει λάθος, να ρισκάρει ή να μην ρισκάρει. Και αυτό όχι από επιπολαιότητα ή ανειλικρίνεια («δεν πιστεύει αυτά που λέει»), αλλά απλούστατα επειδή όπως όλοι μας δεν

¹ Εξαρχής αντιλήφθηκα πως δεν μου μιλούσαν για άγνωστες καταστάσεις, αλλά αντιθέτως για πολύ γνώριμες σε εμένα, και επιστημονικά και βιωματικά. Η Ελλάδα για την οποία μουμίλησαν ήταν η Ελλάδα που γνωρίζω μέσα από την πρόσφατη κοινωνική ιστορία της, αλλά και τις διηγήσεις άλλων, μεγαλύτερων μη Τσιγγάνων (που λένε και οι τσιγγανολόγοι) Ελλήνων.

ελέγχει τη λογική, την ιστορικότητα και τη σχετικότητα των εκάστοτε ιδεολογικών τοποθετήσεών του, των εκάστοτε συστημάτων εκλογίκευσης. Ορίζοντας τη διαδικασία της συνέντευξης ως παιχνίδι του λόγου δεν θέτουμε σε αμφισβήτηση κατά κανέναν τρόπο τη σοβαρότητα και την ειλικρίνεια των συνομιλητών μας, αλλά αντιθέτως θέλουμε να σεβαστούμε την πολυπλοκότητα του λόγου τους.

Εξηγώντας και την επιλογή μας στα χρονικά περιθώρια αυτής της έρευνας λίγων, αλλά εκτεταμένων συνεντεύξεων-συζητήσεων με πρόσωπα που χαρακτηρίζουμε πολιτιστικούς διάμεσους, αλλά και απλούς ανθρώπους, αυτό το οποίο θα αναζητήσουμε με βάση το υλικό που συγκεντρώσαμε είναι κάποια μοτίβα, συχνά σχεδόν ασυνείδητα, μοτίβα πρόσληψης του κόσμου, της κοινωνίας, του εαυτού, των άλλων κτλ. Τι είναι, όμως, αυτά τα μοτίβα; Είναι απλώς μοτίβα που διαμορφώθηκαν μέσα στον ιστορικό χρόνο κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, επομένως με βάση αυτά τα μοτίβα, τις σταθερές τους και τις παραλλαγές τους, θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τις πρακτικές των σημερινών Τσιγγάνων, τις συμπεριφορές τους, τις θέσεις τους, τις απόψεις τους; Ή είναι κάτι ακόμα πιο πολύπλοκο;

3. Ο λόγος των Τσιγγάνων

3.1. Οι συνεντεύξεις

Ξεχνώντας για λίγο τα όσα προηγήθηκαν, ας δούμε συνοπτικά τις συνεντεύξεις. Τις συγκεντρώσαμε σε διάστημα πέντε περίπου μηνών, διαρκούν από 90 λεπτά έως 7 ώρες και σχηματίζουν ένα υλικό πληροφόρησης της τάξης των τετρακοσίων περίπου δακτυλόγραφων σελίδων. Δεν αντιπροσωπεύουν, βέβαια, στατιστικά τους Τσιγγάνους κατοίκους της Αγίας Βαρβάρας. Ωστόσο, η ποιότητα των πληροφορητών μας, καθώς και οι μέθοδοι ανάλυσης που θα χρησιμοποιήσουμε, μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε –χωρίς ασφαλώς να εξαντλήσουμε τις δυνατότητες για περαιτέρω ανάλυση αυτού του υλικού και ακόμα λιγότερο τις δυνατότητες του θέματος– πολλά ζητήματα και να αποτολμήσουμε ερμηνευτικά σχήματα.

Οι συνεντεύξεις περιέχουν τη βιογραφία του κάθε συνομιλητή μας, καθώς και την οικογενειακή ιστορία συνοπτικά για τρεις ή τέσσερις γενιές. Βρίσκει κανείς πληροφορίες γύρω από την επαγγελματική κατάσταση και το μορφωτικό επίπεδο για ένα σύνολο 40 περίπου ατόμων που ανήκουν στην ευρύτερη οικογένεια του εκάστοτε συνομιλητή μας. Επίσης, καθώς όλοι διατηρούν πολλές και στενές σχέσεις με το ευρύτερο περιβάλλον (η Αγία Βαρβάρα είναι μια λαϊκή γειτονιά, όπου οι πάντες ξέρουν τα πάντα για τους γείτονες κτλ.), υπάρχει αντικειμενικά η δυνατότητα μιας διευρυμένης γνώσης του περιβάλλοντος κοινωνικά χώρου. Ειδικά δύο από τους συνομιλητές μας, έχοντας αναλάβει κάποια αξιώματα (πρώην αντιδήμαρχος και πρόεδρος του Συλλόγου των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας), έχουν μια πολύ μεγάλη εποπτεία του χώρου των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας –και όχι μόνο– και είναι σε θέση εμπειρικά να μας προτείνουν, έστω και κατά προσέγγιση, κάποιους αριθμούς, κάποιες εκτιμήσεις.

Σχηματικά σε αυτό το υλικό βρίσκει κανείς:

(A) Κυριολεκτικά στοιχεία και περιγραφές που επιτρέπουν να σχεδιάσει κανείς συνοπτικά τις βιογραφικές διαδρομές των συνομιλητών μας και των προγόνων τους. Επίσης, περιγραφές των πρακτικών, των συμπεριφορών, των σχέσεών τους.

(B) Απόψεις, τοποθετήσεις, εκτιμήσεις γύρω από ποικίλα θέματα γενικά (π.χ. η σημασία της μόρφωσης) ή ειδικά (π.χ. σχέση των Τσιγγάνων στην Αγία Βαρβάρα με το σχολείο), αλλά και πρακτικές (π.χ. εκτίμηση της δικής τους σχέσης με το σχολείο).

Είναι περίπου αδύνατο, όπως ήδη ειπώθηκε, να εξαντληθούν οι δυνατότητες επεξεργασίας αυτού του υλικού στα πλαίσια μιας τόσο σύντομης έρευνας. Προτείνω εδώ τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις:

- A) σύντομη περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας,
- B) παιχνίδια του λόγου και τοποθετήσεις,
- Γ) τα κρίσιμα ζητήματα.

3.2. Σύντομη περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας

Συνοπτικά, το 80 % των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας προέρχεται από οικογένειες που ζούσαν γύρω από τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη και έφτασαν το 1922 στον ελλαδικό χώρο μαζί με τους άλλους πρόσφυγες. Κάποιοι ήδη στη Μικρά Ασία ζούσαν σε σπίτι και ασκούσαν επαγγέλματα μικρεμπορίου. Φτάνοντας στην Ελλάδα, περιπλανήθηκαν για ένα διάστημα που κυμαίνεται μεταξύ 8 και 25 χρόνων (χωρίς αυτό να σημαίνει πως ζούσαν συνεχώς μόνο σε τσαντίρια), ασκώντας όπως όλη η ελληνική φτωχολογιά διάφορα επαγγέλματα του «ποδαριού». Σιγά-σιγά συγκεντρώθηκαν στην Αττική και εγκαταστάθηκαν σε μικρά σπίτια ή παράγκες, πρώτα στα Πετράλωνα και έπειτα στην Αγία Βαρβάρα, έχοντας, εν τω μεταξύ, οι περισσότεροι περάσει στο γυρολογικό εμπόριο, το οποίο –καθώς μας λένε όλοι– τους επέτρεψε μια πρώτη οικονομική βελτίωση. Η Αγία Βαρβάρα, ακατοίκητη σχεδόν περιοχή πριν τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο (ανοργάνωτος αστικός χώρος, όπως το μεγαλύτερο μέρος της σημερινής Αθήνας), ουσιαστικά διαμορφώθηκε από κοινού από τις οικογένειες των προσφύγων, Τσιγγάνων και άλλων, καθώς και από εσωτερικούς μετανάστες (από χωριά της Κρήτης ή της Πελοποννήσου, Πόντιους κ.ά.).

Οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας άρχισαν να διαφοροποιούνται περαιτέρω, κυρίως οικονομικά, στην τριακονταετία 1960-1990, όταν τα είδη που εμπορευόντουσαν είχαν καλή απήχηση στην αγορά της Αθήνας και κυρίως της επαρχίας. Ενώ οι πατεράδες των συνομιλητών μας σπανίως τελείωναν –εάν πήγαιναν εξαρχής– τις πρώτες τάξεις του δημοτικού, η γενιά των σημερινών τριαντάρηδων-σαραντάρηδων έχει παρακολουθήσει σίγουρα το δημοτικό και η νεότερη γενιά των παιδιών στην Αγία Βαρβάρα τείνει να το τελειώσει. Και βέβαια, υπάρχει και μια –έστω αδύνατη– τάση και για περαιτέρω σπουδές. Η μέση ηλικία γάμου είναι γύρω στα 16 χρόνια για τα κορίτσια. Τα αγόρια αφήνουν, επίσης, χωρίς το σχολείο προκειμένου να ξεκινήσουν να εργάζονται στο γυρολογικό εμπόριο. Ακόμα

και στο κρίσιμο –σύμφωνα με τους συνομιλητές μας– θέμα της παρθενίας η κοινότητα των Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας τείνει κάπως να αποστασιοποιηθεί¹.

Οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας είναι αρκετά διαφοροποιημένοι μεταξύ τους, γνωρίζουν μια σημαντική εσωτερική διαστρωμάτωση: οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική (δίχως, βέβαια, το οικονομικό να συμπίπτει πάντα με το μορφωτικό, όπως σε όλη την Ελλάδα). Το γυρολογικό εμπόριο απασχολεί την πλειοψηφία τους², ενώ οι σχέσεις που διατηρούν με τους άλλους Τσιγγάνους της Αττικής (στα Λιόσια ή στο Ζεφύρι) είναι περίπου μηδενικές: για τους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας πρόκειται, στην καλύτερη εκδοχή, για «άλλου είδους» Τσιγγάνους, δίχως να λείπει και η ευθέως αρνητική³ ή και απορριπτική αντιμετώπιση⁴.

¹ «Είναι καθαρά ένα από τα παλαιότερα έθιμα που υπάρχει μέσα στην κοινωνία των Τσιγγάνων που το συναντάμε όχι μόνο στην κοινότητα της Αγίας Βαρβάρας. Αντίθετα το βλέπουμε να φθίνει σε κοινότητες που παρουσιάζουν κάποια μεγαλύτερη ανάπτυξη, κοινωνική, οικονομική. Όσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο το βιοτικό και το οικονομικό, εκεί βλέπουμε αυτό το έθιμο να είναι πολύ ισχυρότερο, πολύ δυνατότερο. Δηλαδή στην Αγία Βαρβάρα υπάρχουν και πολλά περιστατικά που πέρασε και έτσι, γιατί εντάζει εις γνώση του γαμπρού και της οικογένειάς του, έχει αρχίσει πια και φθίνει. Ενώ σε άλλες κοινότητες που είναι ασθενέστερες οικονομικά και σε χαμηλότερο επίπεδο, εκεί δεν υπάρχει συζήτηση. Εκεί είναι, ότι δεν ήταν εντάξει η νύφη τη βραδιά του γάμου έφυγε την άλλη μέρα πίσω, δεν υπάρχει περίπτωση».

(από την 1η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, ό.π.)

² Α. Βαξεβάνογλου: Στην Αγία Βαρβάρα οι περισσότεροι (Τσιγγάνοι) δηλαδή, είναι σε αυτή την ειδικευση: λιανικό εμπόριο;

Χ. Λάμπρου: Θα έλεγα σ' ένα ποσοστό που πλησιάζει το 55 %. Γύρω στο 30 % είναι μαγαζάτορες.

Α. Βαξεβάνογλου: Εμπόριο και πάλι...

Χ. Λάμπρου: Ναι, το γυρολογικό και το σταθερό. Ένα ποσοστό γύρω στο 8 ή 5 % είναι υπάλληλοι είτε στα μαγαζιά, είτε σε άλλες δουλειές, ελάχιστοι είναι δημόσιοι υπάλληλοι»

(από τη 2^η συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 25/10/1997)

³ Α. Βαξεβάνογλου: Όπως τους βλέπετε αυτούς στο Ζεφύρι, στα Λιόσια, σας θυμίζει μήπως τα παλιά τα χρόνια, όπως ήτανε εδώ πέρα ή ξέρω γω...

Κα Σοφία: Όχι! Ποτέ δεν ήταν έτσι!

Α. Βαξεβάνογλου: Ποτέ δεν ήταν έτσι ;

Κα Σοφία: Όχι, μπορεί να ήτανε σε μικρά σπιτάκια τα παιδιά μας εδώ στην Αγία Βαρβάρα, αλλά δεν ήτανε σε αυτό το στυλ. Άσε, τώρα, από καθαριότητα δεν μπορούσες να περάσεις από τα ασβέστια και από τα αυτά. Εδώ ήτανε υπέρ - υπέρ λουζ, ήτανε αυτοί εδώ οι όλοι Τσιγγάνοι. Γιατί, σου λέω, από διάφορα μέρη και από τα εξωτερικά, να πούμε, ήτανε οι άνθρωποι αυτοί πολύ διαφημισμένοι. Εκεί (Λιόσια) το είχανε ρίζι λιγάκι στο αυτό, δεν προσέχανε, δεν κάνανε... Τέτοια πράγματα».

(από τη συνέντευξη της Κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 19/1/1998)

⁴ Οι περισσότεροι δεν έχουν πάει ποτέ στους τσιγγάνικους καταυλισμούς. Είναι χαρακτηριστικό πως η λέξη Φιτσιρί που αρχικά προσδιόριζε μια συγκεκριμένη φυλή χρησιμοποιείται ως βρισιά.

Χ. Λάμπρου: Αυτό που θα μπορούσε να πει κάποιος είναι ότι αυτοί οι άνθρωποι που ζούνε στους καταυλισμούς είναι ακριβώς το κέντρο του προβλήματος των Τσιγγάνων. Είναι οι άνθρωποι που ζούνε με τις ελάχιστες δυνατές παροχές και ανέσεις και κάνουν μια ζωή που δεν μπορεί πλέον κανείς να την ανεχτεί στην εποχή που ζούμε. (...) Είναι και ο άλλος τρόπος ζωής που κάνουν. Μαγειρεύουν εκεί, τα σκουπίδια δίπλα, αποχέτευση, νερό, ύδρευση. Προσωπικά έχω πειστεί ότι κανένας Τσιγγάνος πλέον που ζει στην Αγία Βαρβάρα δεν θα μπορούσε να μείνει πάνω από μία μέρα εκεί μέσα.

Α. Βαξεβάνογλου: Λογικό.

Χ. Λάμπρου: Είναι δηλαδή, πλέον και αυτό: ότι δίνει προτεραιότητες. Είναι πολύ συγκεκριμένο, γιατί το είπαμε. Αυτή τη στιγμή είναι πολύ εύκολο, η Αγία Βαρβάρα να γίνει μη βιώσιμη. Αύριο το πρωί μπορούμε να στήσουμε εκατό σκηνές στη πλατεία της Αγίας Ελεούσης από ανθρώπους που πραγματικά είναι οικονομικά αδύναμοι στο να νοικιάζουν ένα σπίτι.. Όμως προτιμούν να ζούνε αξιοπρεπώς και να στερούν από την οικογένειά τους κάποια

3.3. Παιχνίδια του λόγου και τοποθετήσεις-Παραδείγματα

Από τη σύντομη περιγραφή που προηγήθηκε εύκολα καταλαβαίνει κανείς πως τα παραπάνω γενικά στοιχεία είναι απαραίτητα μεν ως πλαίσιο, αλλά δεν αποτελούν βασικό στόχο σε αυτήν την έρευνα. Η συνέντευξη είναι μια διαδικασία δυναμική όσο και στατική. Είναι μια «ζωντανή» κατάσταση, με ζωντανούς ανθρώπους, δηλαδή με ανθρώπους που προσπαθούν να εξηγήσουν γιατί κάνουν όσα κάνουν, καταφεύγοντας σε συστήματα λογικής εξήγησης, να εκλογικεύσουν το παρελθόν, αλλά και το παρόν: τις πράξεις, τις πρακτικές, τις νοοτροπίες που αυθόρμητα κάνουν, ακολουθούν, αποδέχονται.

Ας δούμε λίγο αυτόν το διαχωρισμό παρελθόντος - παρόντος. Όσο περίεργο και να φαίνεται εκ των υστέρων, στο λόγο τους το παρελθόν πάντα μοιάζει διάφανο: όλα εξηγούνται λογικά¹. Σε ό,τι αφορά το παρόν, αντιθέτως, τα πάντα φαίνονται μπερδεμένα, αντιφατικά, απρόσιτα, απειλητικά: προσπαθούν να βρουν λύσεις, να τοποθετήσουν το παρόν σε κάποιο κοινώς αποδεκτό ή έστω γνώριμο ιδεολογικό, ηθικό, αξιακό σύστημα, που να αποτελεί και την εξήγηση των πράξεών τους, την ηθικο-ιδεολογική νομιμοποίησή τους. Έτσι, έχουν ενσωματώσει κομμάτια από αυτά τα συστήματα ακόμα και όταν οι ίδιοι βρίσκονται είτε εκτός του ιδεολογικού συστήματος (παράδειγμα 1) είτε και της πραγματικότητας στην οποία αυτό αντιστοιχεί (παράδειγμα 2).

Και εκεί αρχίζει ένα πολύπλοκο παιχνίδι. Γιατί αυτά τα συστήματα εκλογίκευσης είναι πολλά, άλλοτε σύγχρονα, άλλοτε παλιά, άλλοτε ταυτοχρόνως παλιά και σύγχρονα (παράδειγμα 3), άλλοτε πάλι «εκσυγχρονίζουν» παλιές κατηγορίες στο νέο πλαίσιο (παράδειγμα 4). Η μορφοποίηση του λόγου τους την ώρα της συνέντευξης για να απαντήσουν στις ερωτήσεις γίνεται μέσω της αναφοράς σε κάποια συστήματα εξήγησης τα οποία τους φαίνονται πειστικά, λειτουργικά, κοινώς αποδεκτά, λογικά. Δεν εφευρίσκουν εκείνη την ώρα τις απαντήσεις, αλλά αντιθέτως απαντούν, άλλοτε κυριολεκτικά και άλλοτε συνειρμικά με βάση κάποιο προϋπάρχον «ιδεολογικό αντανακλαστικό». Με βάση, δηλαδή, την ενσωμάτωση ολόκληρων ή μερικών ιδεολογικών συστημάτων, η οποία προηγήθηκε κατά πολύ της εκάστοτε συνέντευξης και ερήμην, βέβαια, του ερευνητή (παράδειγμα 5).

πράγματα αλλά να πληρώνουν το νοίκι. Αυτό ακριβώς είναι που μας κάνει και να στεκόμαστε και να στέκονται και αυτοί. Να στεκόμαστε διαφορετικά... Δεν μπορούμε να βρούμε σημείο επαφής, επειδή ακριβώς η προτεραιότητα διαφέρει. Δεν θέλουμε εμείς να κρεμάμε στα χέρια μας και στο λαιμό μας μια περιουσία. Αυτά τα χρήματα μπορούν να γίνουν κάτι άλλο και να δώσουμε καλύτερη ζωή στην οικογένεια».

(από τη 2^η συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, ό.π.)

¹ «Το πεπρωμένο φυγείν αδύνατο». Αυτή η απλουστευτική ρήση είναι σχετική: εξαρτάται από το πού τοποθετεί κανείς το πεπρωμένο (στον ουρανό, στη φύση, στην ιστορία, στις δομές...), πού τοποθετεί τον εαυτό του, σε ποιο σύνολο (εθνικό, τοπικό, κοινωνικό, ατομικό...), τι περιεχόμενο δίνει σε αυτό το πεπρωμένο και τι σχέση θέλει να διατηρεί με αυτό το πεπρωμένο.

Αξίζει να επαναλάβω πως στις εξιστορήσεις που αφορούν το πρόσφατο παρελθόν τα πράγματα είναι πιο απλά, οι εξηγήσεις πιο πειστικές, ο κόσμος και η κοινωνία πιο προσιτή. Το πρόσφατο παρελθόν, η πρόσφατη ιστορία, ακόμα και όταν μιλάνε για πολύ δύσκολες καταστάσεις, μοιάζουν κατά κανόνα διάφανα, τακτοποιημένα, αυτονόητα, στρογγυλά (παράδειγμα 6). Αυτή η «καλή εικόνα» του παρελθόντος μπορεί εύκολα να αντιστραφεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, μέσω μιας εξωγενούς παρέμβασης εντός δευτερολέπτων (παράδειγμα 7).

Θα παραμείνουμε για λίγο σε αυτή την εικόνα του παρελθόντος τους, όχι βέβαια για να εκτιμήσουμε εάν είναι «σωστή» ή «λάθος» από ιστορική άποψη (εξ ορισμού είναι και σωστή και λάθος), αλλά επειδή μας ενδιαφέρει ως «σκηνοθεσία του παρελθόντος». Ας μην ξεχνάμε πως το παρελθόν είναι σαν τη μνήμη: διαλέγει κανείς να ανασύρει όσα πιστεύει πως του είναι χρήσιμα για το παρόν ή για την ακρίβεια, έτσι όπως αντιλαμβάνεται κανείς το παρόν (και βέβαια, η αντίληψη του παρόντος είναι και αυτή εξίσου σημαίνουσα). Αυτό δεν σημαίνει πως η εκάστοτε «σκηνοθεσία του παρελθόντος» είναι λάθος· απλώς είναι μερική. Στην πραγματικότητα, το παρελθόν κατά κανόνα δεν ενδιαφέρει καθεαυτό, αλλά ως νομιμοποίηση του παρόντος, ως εξήγηση, ως κατάληξη. Η κάθε κοινωνία, η κάθε ομάδα ανθρώπων επιλέγει τη «σκηνοθεσία του παρελθόντος» που της φαίνεται λειτουργική, αποτελεσματική για το παρόν της.

Παρά τα φαινόμενα, στην πραγματικότητα το παρελθόν δεν είναι κάτι το δεδομένο. Η κάθε κοινωνία μπορεί σε διάφορες ιστορικές φάσεις να ανασκευάσει την εικόνα που έχει για το παρελθόν της. Βλέπε, για παράδειγμα, την «ανακάλυψη» της παραοικονομίας στην Ελλάδα, δηλαδή των προκαπιταλιστικών μορφών που όχι απλώς συνυπάρχουν, αλλά καταφέρνουν είτε να προσαρμοστούν με διάφορους τρόπους στα νέα καπιταλιστικά δεδομένα ή να ενσωματώσουν στοιχεία τους¹. Αυτό το σύνθετο φαινόμενο της συνύπαρξης γίνεται αντιληπτό από τους Τσιγγάνους συνομιλητές μας –αν μη τι άλλο, εμπειρικά και σε κάποιους τομείς– και εκφράζεται στο λόγο τους με εκπληκτική απλότητα και σαφήνεια (παράδειγμα 8).

Αυτή η εμπειρική γνώση της συνύπαρξης μπορεί να καταστραφεί μέσα από διάφορες διαδικασίες. Έχουμε ήδη αναφερθεί μέσω συγκεκριμένων παραδειγμάτων σχετικών με

¹ Το ίδιο περίπου φαινόμενο εμφανίζεται ακόμα και μεταξύ των ειδικών, των επιστημόνων: η αμφισβήτηση «δεδομένων» που έμοιαζαν μέχρι πρότινος «αυτονόητα», (η Ελλάδα ως καπιταλιστική και βιομηχανική χώρα από τον 19ο ήδη αιώνα λόγω χάρη, αμφισβήτηση η οποία δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα). Σε άλλα θέματα, στη Γαλλία για παράδειγμα η αντίληψη της Γαλλικής Επανάστασης ως ριζική τομή, ως έναρξη, του σύγχρονου κόσμου, αντικαταστάθηκε από τη μελέτη του συστήματος που προηγήθηκε και της αργής διαδικασίας οικονομικο-κοινωνικής αποσάθρωσής του, και έπειτα από την ανακάλυψη της σημασίας πολύ αναπάντεχων άλλων παραμέτρων. Σχηματικά μιας ιστορικής εξέλιξης ετερογενής, πολλαπλών κατηγοριών εξέλιξης που αλληλοδιαπλέκονται και εμφανίζουν ιστορικούς ρυθμούς, ιστορικές διάρκειες, ανόμοιες, ετεροχρονισμένες εως και αντιφατικές.

πεπερασμένες ιστορικές διαδικασίες (βλ. το υποκεφάλαιο «Η αρχαιολογία της γνώσης») στο φαινόμενο ενσωμάτωσης εξωγενών ερμηνευτικών μοντέλων, που αναγκάζουν σε μια αναμορφοποίηση όσων εμπειρικά πίστευε ο καθένας και η καθεμία για τον εαυτό του, την κοινωνία, τον κόσμο. Το ίδιο με κάποιες προϋποθέσεις μπορεί να συμβεί και σήμερα, οδηγώντας ενίοτε σε πλήρη ερμηνευτικό και ιδεολογικό αδιέξοδο (παράδειγμα 9) ή στην εμπειρική και ιδεολογική αίσθηση ενός οικονομικού και ενός κοινωνικού, αλλά και ηθικο-υπαρξιακού αδιεξόδου (παράδειγμα 10). Και σε αυτό το τελευταίο θα επανέλθουμε.

Συνοπτικά, μπορεί κανείς να καταλήξει στο ότι:

1- Η εικόνα που έχουν όλοι οι Τσιγγάνοι συνομιλητές μας για το πρόσφατο παρελθόν της οικογένειάς τους είναι εκείνη μιας αργής (πολύ σύντομης για τα μέτρα της ιστορίας) διαδικασίας κοινωνικής ενσωμάτωσης. Και αυτή η εικόνα ταιριάζει αρκετά καλά με τις αντιλήψεις και τις ερμηνείες της πρόσφατης ελληνικής κοινωνικής ιστορίας με τις εξής θεμελιώδεις διαφορές: Πρώτον, αυτές οι διαδικασίες δεν αφορούν αποκλειστικά τους Τσιγγάνους, αλλά ευρύτατα στρώματα του ελληνικού πληθυσμού. Δεύτερον, ανάλογα με τα πεδία που εξετάζουμε και τα κριτήρια που χρησιμοποιούμε έχουν απόλυτα ανομοιογενείς μορφές και ρυθμούς εξέλιξης. Σήμερα τα καταναλωτικά αγαθά διαχέονται πλέον σε διάστημα μερικών μηνών. Αντιθέτως, όπως θα το δούμε στο τέλος, η σχολική ενσωμάτωση δεν προϋποθέτει τόσο ένα επίπεδο οικονομικής ευμάρειας όσο μια οικονομική αναδιάρθρωση της οργάνωσης της οικογένειας· προϋποθέτει την ηθική και ιδεολογική αποδοχή από την οικογένεια του κόστους, αλλά και της ανάγκης μιας –έστω και στοιχειώδους– επιστημονικής μόρφωσης, καθώς και την αργή ανάδυση μιας διαφορετικής αντίληψης για τα παιδιά. Τρίτον, σε πολλούς τομείς αυτές οι διαδικασίες εξέλιξης παίρνουν τη μορφή μιας δυναμικής και δημιουργικής πραγματικότητας. Η ανάπτυξη της παραοικονομίας που επέτρεψε την κοινωνικο-οικονομική εξέλιξη εκτεταμένων ομάδων του πληθυσμού (ή η δημιουργία, για παράδειγμα, στην Αττική εκτεταμένων και ιδιότυπων για τα ευρωπαϊκά μέτρα «αστικών» χώρων κατοικίας σε έναν χέρσο και ανοργάνωτο αστικό καμβά) είναι δείκτης της ζωτικότητας και της ικανότητας προσαρμογής των παλαιότερων συστημάτων οργάνωσης.

2- Αντιθέτως, το μέλλον ως προσδοκία για κάτι καλύτερο εμφανίζεται πολύ αβέβαιο (και σαν σχήμα αυτό, βέβαια, δεν αφορά κατά κανένα τρόπο μόνο τους Τσιγγάνους της Αγίας Βαρβάρας). Είναι έντονη η αίσθηση μιας ήδη υπάρχουσας ή επερχόμενης κρίσης (παράδειγμα 10). Η κρίση αυτή, κατά την εκτίμησή μου, δεν προέρχεται μόνο από τη «δυσλειτουργία» (ή τα προβλήματα αναδιάρθρωσης) των παλαιών δομών οργάνωσης της

τσιγγάνικης οικογένειας, ούτε μόνο από τη συρρίκνωση των περιθωρίων άσκησης του γυρολογικού επαγγέλματος, ούτε μόνο από την αποτρεπτική εικόνα της οικονομικής κρίσης που μαστίζει το πεδίο των μισθωτών σχέσεων εργασίας, αλλά και από την ανάδυση μιας άλλου είδους ανάγκης που εκφράζει μεταβολές στο ιδεολογικό, ηθικό και υπαρξιακό επίπεδο: την ανάγκη μιας αξιοπρεπέστερης κοινωνικής εικόνας που δεν δέχεται ούτε την προσβλητική παραβολή του πεινασμένου «Γύφτου» που δέχτηκε να κατασκευάσει τα καρφιά του Χριστού, ούτε την πολιτική περιθωριοποίηση του καθεστώτος των Τσιγγάνων «ακαθορίστου υπηκοότητας», αλλά ούτε –ελπίζω!– και τη μοιρολατρική και καταδικαστική εικόνα των τσιγγανολόγων.

Παράδειγμα 1¹

Κα. Ελευθερία: ... (Οι Τσιγγάνοι) Είναι μια ωραία φυλή, πάρα πολύ ωραία φυλή, με αισθήματα, με γεμάτο χαρές να πούμε, αυτά. Μόνο που αυτός ο κόσμος ας πούμε –πως να σας πω;– στερείται σε ορισμένα πράγματα όπως είπαμε. Αυτά. Ενώ έχει τη δυνατότητα να μορφωθεί, να, να... Έχει τόσες χαρές απάνω του.

Α. Βαξεβάνογλου: Τι διαφορές... Όταν βλέπετε ας πούμε τους μη Τσιγγάνους είτε της Αγίας Βαρβάρας είτε αλλού, στην επαρχία όπου ταξιδεύετε, τι διαφορές βλέπετε;

Κα. Ελευθερία: Καμιά. Εγώ προσωπικά δεν αισθάνομαι.

Α. Βαξεβάνογλου: (...) Εσείς, όμως, τώρα πώς τους βλέπετε, πώς μας βλέπετε εμάς;

Κα. Ελευθερία: Υπάρχει... μη Τσιγγάνοι, όπως λέτε εσείς. Έτσι;

Α. Βαξεβάνογλου: Ναι.

Κα. Ελευθερία: Άλλοι οι Τσιγγάνοι, άλλο οι μη Τσιγγάνοι, όπως λέτε εσείς, που υπάρχει κόσμος πάρα πολύ ωραίος κόσμος δικός σας, καταδεχτικός, φιλότιμος, ωραιότατος, που δεν ξεχωρίζει τίποτα. Σαν να τον ξέρεις χρόνια. Δεν ξεχωρίζεις το ένα με το άλλο, που λέμε το νύχι από το κρέας. Τέτοιο είναι το πράγμα. Ποτέ δεν μου έτυχε εμένα να πω «Ξέρεις τι; Με είδε αυτή η κυρία έτσι ή έτσι ή έτσι». Ποτέ μέχρι στιγμής στα τόσα χρόνια. Ήταν τόσο ωραίος κόσμος που μπορεί να συνεννοηθεί ο άλλος μαζί του, δεν υπάρχει λόγος. Όχι. Αρκεί να το θέλει και εκείνος.

(από τη συνέντευξη της κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 19-1-1998)

Είναι προφανές μεταξύ άλλων ότι την πολύ διαδεδομένη σε κάποιους κύκλους Τσιγγάνων (και όχι μόνο) της Αγίας Βαρβάρας (και όχι μόνο) χρήση της λέξης «μη Τσιγγάνος» η Κα Ελευθερία δεν την είχε ακούσει ξανά, την υιοθετεί, όμως, προκειμένου να

¹ Τα διάφορα παραδείγματα στα πλαίσια του συγκεκριμένου υποκεφαλαίου δίνονται ως εικονογράφηση υποκειμενικών σχημάτων και όχι μόνο για το περιεχόμενό τους.

επικοινωνήσει, ακόμα και εάν δεν ελέγχει το νόημα αυτής της ομολογουμένως περιέργης διατύπωσης, αυτού του αρνητικού προσδιορισμού¹.

Παράδειγμα 2

Α. Βαξεβάνογλου: Σε σχέση με το σχολείο. Μέχρι ποια τάξη πήγατε;

Κα Ελευθερία: Εγώ τότε πήγα μέχρι τετάρτη δημοτικού.

Α. Βαξεβάνογλου: Οι υπόλοιπες αδελφές;

Κα Ελευθερία: Σχεδόν. Τετάρτη, πέμπτη, εκεί. Μας αρέσουν τα γράμματα, είναι πάρα πολύ ωραία. Σύμφωνα με τη σημερινή... αυτή η μόρφωση είναι πάνω απ' όλα. Εμείς βοηθάμε, θέλουμε τα παιδιά να μορφωθούν. Το θέλουμε πάρα πολύ, κάνουμε θυσίες δηλαδή. Θυσιαζόμαστε εμείς για τα παιδιά μας, το ένα το άλλο, να μορφωθούν, να μπουνε σε καλύτερη θέση. Το θέλουμε πραγματικά. Βεβαίως, γιατί τη βλέπουμε τη ζωή με πολύ ωραίο μάτι. Έτσι, αυτά που εμείς δεν τα απολαύσαμε να τα απολαύσουνε αυτοί. Να μπορούν να σπουδάσουνε. Είναι ωραίο πράγμα. Βεβαίως.

(...)

Κα Σοφία: Δεν είναι αυτό. Δεν πάει να πει επειδή είναι φτωχός... Οι φτωχοί πιο πολύ τρέχουν στο σχολείο να μάθουν πέντε γράμματα. Τι θα πει αυτό; Δεν είναι από αυτό, Ελευθερία, ούτε να το συζητάς άλλη φορά.

Κα Ελευθερία: Ε, που να το πούμε αυτό; Πού, πού πάει αυτό;

Κα Σοφία: Η θέληση είναι! Και βέβαια, η θέληση είναι! Εγώ όταν είχα προβιβαστεί με το 9 ένα μήνα πωρετό με είχε πιάσει, γιατί δεν προβιβάστηκα με το 10. Λοιπόν; Είναι στον άνθρωπο. Και δεν βλέπω το παιδί μου, η κόρη μου που δεν τα έπαιρνε τα γράμματα και παρακαλούσα τις δασκάλες, στα πόδια τους έπεφτα, με ένα παιδί, να τη μάθουνε, να γίνει χημικός, να γίνει αστυφύλακας, να γίνει οτιδήποτε να γίνει. Όχι κυρία μου, τίποτα. Καθόλου. Δεν τα ήθελε, δεν τα έπαιρνε, δεν τα πήρε κιόλας. Έτσι είναι και το παιδί της το ένα (της κόρης). Είναι που λένε κρατάει από εκεί. Ξέρω και εγώ;

Κα Ελευθερία: Είναι στο παιδί, στον άνθρωπο.

Κα Σοφία: Στο παιδί, στον άνθρωπο είναι. Σε μένα δεν έμοιασε. Ούτε στον μπαμπά έμοιασε. Γιατί και ο μπαμπάς διάβαζε για να προβιβαστεί σε όλα αυτά.

(...)

Κα Ελευθερία: Μια μερίδα κόσμος, όπως είπαμε, δεν πάνε (τα παιδιά στο σχολείο στην Αγία Βαρβάρα). Παραδείγματι, τα παιδιά, ας πούμε, τα δικά μας (τα εγγόνια της κυρίας Σοφίας), τώρα μιλάμε ειλικρινά, έχοννε να πάνε από τις γιορτές και πιο μπροστά σχολείο. Και αυτό οφειλότανε στο εξής: γιατί ακούσαμε ότι τα παιδιά πίνουν τα νερά και πάνε στις τουαλέτες ή ένα μικροβιάκι κολλάνε, κάτι τέτοια, και φοβηθήκαμε. Φοβηθήκαμε. Και τα αφήσαμε...

Κα Σοφία: Καλέ, όταν είχανε πει ότι είχε βγει από τη μνηιγγίτιδα και κάτι τέτοια πράγματα...

Κα Ελευθερία: Σε ορισμένα σχολεία, όχι σε όλα.

Κα Σοφία: Ύστερα από το σεισμό, ας πούμε. Αυτά τρέμουν από το σεισμό. Τρέμουν. «Αχ! γιαγιά, εγώ τρέμω! Σεισμός!» λένε. «Καλέ, μη φοβάστε, καλέ,

¹ Η διάκριση «εμείς» / «οι άλλοι» υπάρχει, βέβαια, αλλά –στη συγκεκριμένη περίπτωση– οι δύο μεγάλες σε ηλικία συνομιλήτριές μας χρησιμοποιούν στα ελληνικά τη διάκριση Τσιγγάνος / Έλληνας που ανταποκρίνεται σε μια μέχρι πρόσφατα εμπεδωμένη «πολιτική» διάκριση, αφού η πολιτεία μέχρι πρότινος δεν αναγνώριζε στους Έλληνες Τσιγγάνους το δικαίωμα της ιθαγένειας.

δεν είναι τίποτα ο σεισμός! Δεν είναι τίποτα». Τους δώσαμε θάρρος εκεί δα. «Εγώ δεν πάω, γιαγιά! Τρέμω! Δεν πάω!».

Κα Ελευθερία: Είναι φοβητσιάρικα.

Α. Βαξεβάνογλου: Γιατί, όμως, ο σεισμός στο σχολείο; Και εδώ –ω, μη γένοιτο!– αν γίνει σεισμός, το ίδιο είναι. Γιατί, ειδικά, στο σχολείο;

Κα Σοφία: Έλα, ντε... Εκείνο είναι διώροφο, τριώροφο.

Κα Ελευθερία: Εκείνο είναι τετραώροφο, είναι, ας πούμε, στο ψηλό μέρος και δεν μπορούν να κατεβούν να τρέξουνε. Από αυτό, φανταζόμενοι, όχι τίποτα άλλο. Καλά τώρα...

Α. Βαξεβάνογλου: Και πράγματι, από τις γιορτές και πιο πριν, δεν πήγανε σχολείο; Επειδή...

Κα Ελευθερία: Ναι, ναι. Ήταν και κρυωμένα. Ήτανε και λίγο απ' το σεισμό και λίγο από τα αυτά... και αυτό. Δεν πήγανε... [ΣΗΜ: όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη, αυτή η διακοπή αντιστοιχούσε ήδη σε ένα μήνα σχολικής απουσίας].

(από τη συνέντευξη της κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας, ό.π..)

Οι αποτυχημένες (για εμάς) προσπάθειες εκλογίκευσης που εμφανίζονται από το προηγούμενο παράδειγμα ίσως θα πρέπει να μας οδηγήσουν να σκεφτούμε πως στην πραγματικότητα, ίσως, δεν «ξέρουν» γιατί κάνουν αυτά που κάνουν, και να θυμηθούμε τα όσα ειπώθηκαν γύρω από την ενσωματωμένη ιστορία και την έξη. Και γιατί αφενός η εκλογίκευση (όποια και να είναι αυτή) δεν προηγείται, αλλά έπεται της πράξης, και αφετέρου γιατί η χρήση του ορθολογισμού προϋποθέτει μια ιστορική πολιτιστική παρακαταθήκη.

Παράδειγμα 3:

Α. Βαξεβάνογλου: Και έχετε δει στα Λιόσια ή στο Ζεφύρι που έχει κι εκεί Τσιγγάνους, αλλά που ζουν σε τσαντίρια;

Κα Σοφία: Ναι. Δεν έχουμε. Δεν είναι δικοί μας αυτοί, ίδιας φυλής, ας πούμε, ακριβώς. Αλλά δεν έχουμε συναναστροφή μαζί τους. Εδώ στην Αγία Βαρβάρα έχουμε... Τσιγγάνοι καθαρόαιμοι, που λέμε, είναι όλοι. Ουγγαρία, Ισπανία, Αμερική, Κωνσταντινούπολη, από εκείνα τα μέρη είμαστε εδώ. Αυτοί εδώ είναι μπασταρδεμένοι, από διάφορα μέρη.

Κα Ελευθερία: Δεν είναι ακριβώς έτσι.

Α. Βαξεβάνογλου: Δεν έχει σημασία. Ό, τι νομίζει να πει.

Κα Ελευθερία: Εντάξει, πες το.

Κα Σοφία: Διάφορα μέρη είναι. Διάφορα μέρη που δεν είναι, να πούμε, δεν ξέρω από ποιο μέρος. Εγώ, πού να ξέρω; Εδώ πέρα ξέρω 500 οικογένειες που είναι από εκεί, από την

Κων/πολη, που μου είπε η μαμά μου. Ε, αυτούς δεν τους ξέρω, δεν μου είπε ποτέ τίποτε η μαμά μου, καταλάβατε τι θέλω να πω;

Α. Βαξεβάνογλου: Ναι. Πολύ καλά.

Κα Σοφία: Ε, και γι' αυτόν το λόγο... Τσιγγάνοι και αυτοί. Δεν είναι τίποτα ότι δεν είναι Τσιγγάνοι. Αλλά δεν έχουνε, δηλαδή, κοίτα πώς το λένε... Κρητικοί, αλλά όχι από τη Βόρεια, από τη Νότια - Βόρειοι και Νότιοι¹.

Κα Ελευθερία: Βόρειοι και Νότιοι.

Κα Σοφία: Βόρειοι και Νότιοι και δεν έχουμε συναναστροφές. Εδώ έχουμε πολλές συναναστροφές μεταξύ μας στην Αγία Βαρβάρα.

(από τη συνέντευξη της κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας, ό.π..)

Παράδειγμα 4:

Κα Ελευθερία: Και εδώ που είναι στην Αγία Βαρβάρα ο κόσμος, είναι μια μερίδα κόσμου που έχουν σπίτια. Υπάρχουν κι άλλος κόσμος, πληθωρισμός (πληθυσμός), που είναι άστεγοι, στα ενοίκια και βρίσκονται πολύ σε δυσκολία τα άτομα. Γιατί δεν έχουνε μια στάνταρ δουλειά, δεν έχουνε να πούμε κάτι. Είναι άνεργοι. Με ένα μεροκάματο, αυτό που λέμε του εμπορίου δεν είναι βασικό, στάσιμο (σταθερό). Πότε ναι και πότε όχι. Και από κει προέρχονται όλα, ας πούμε. Όλα και η μόρφωση των παιδιών και χίλιες δυο άλλες ανέσεις.

(από τη συνέντευξη της κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας, ό.π..)

Παράδειγμα 5:

(ΣΗΜ: η συζήτηση αφορούσε την τσιγγάνικη γλώσσα)

Κα Σοφία: Έχουμε δύο γλώσσες, ελληνικά και τσιγγάνικα. Ξέρω και τούρκικα εγώ! Από τη μαμά, γιατί αφού ήταν από την Κωνσταντινούπολη μιλούσαν με τον μπαμπά και έμαθα. Βεβαίως, δεν σου λέω ακρίβεια, αλλά πάντως συνεννοηέμαι.

Κα Ελευθερία: Εάν τώρα σου λέγανε εσένα ότι η πατρίδα κινδυνεύει, η Ελλάδα που έζησες τόσα χρόνια εδώ. Θα πήγαινες να πολεμήσεις έστω σαν... σαν... Μα να προσφέρεις τις υπηρεσίες σου;

Κα Σοφία: Βέβαια!

Κα Ελευθερία: Θα το έκανες;

Κα Σοφία: Θα το έκανα.

Κα Ελευθερία: Αυτό! Είσαι Χριστιανή Ορθόδοξη;

Κα Σοφία: Και βέβαια Χριστιανή Ορθόδοξη είμαι. Και κοίταξε τα εικονίσματά μου (δείχνει πίσω της)

Κα Ελευθερία: Βεβαίως!

¹ Στην Αγία Βαρβάρα υπάρχουν πολλοί κάτοικοι κρητικής καταγωγής, Σύλλογος Κρητών, κτλ.

Κα Σοφία: Και γιατί να μην πάω να βοηθήσω την Ελλάδα μου; Εδώ μέσα ζω, εδώ μέσα έχω τα παιδιά μου, τα εγγόνια μου. Τι λες καλέ μου;

Κα Ελευθερία: Όλα για την Ελλάδα, για την Πατρίδα, κορίτσι μου. Τα πάντα. Εγώ βέβαια θα υποταχτώ...

Κα Σοφία: Νοσοκόμα!

Κα Ελευθερία: Στο πεζικό! (γέλια)

Κα Σοφία: Ορίστε! Να περπατάς, να τρέχεις.

Κα Ελευθερία: Στο πεζικό βέβαια.

Κα Σοφία: Εγώ; Στην αεροπορία;

Κα Ελευθερία: Όπου με χρειαστούν στην πρώτη γραμμή, εγώ. (...) (η κυρία Ελευθερία, πάντα, ως μικρότερη σε μια οικογένεια με 5 κορίτσια, επωμίστηκε διάφορα οικογενειακά βάρη, αναλάμβανε και αναλαμβάνει ακόμα να λύνει τα προβλήματα της ευρύτερης οικογένειας και ο ανεισιόχης της την έχει ονομάσει «πεζικάριο»). Υπέρ της Ελλάδας. εδώ μεγαλώσαμε, εδώ ζήσαμε. Τη βλέπουμε σαν ένα μέρος από τον εαυτό μας. Είναι η αλήθεια αυτή. Ανεξάρτητα εάν... Πατρίδα νιώθουμε και αυτή που μεγαλώσαμε.

(από τη συνέντευξη της κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας, ό.π.)

Ας σημειωθεί ότι οι δύο τελευταίες προτάσεις αναφέρονται στο μύθο της εξ Ινδίας καταγωγής των Τσιγγάνων, στον οποίο είχε γίνει προηγουμένως αναφορά από τις συνομιλήτριες μου. Το θέμα της εθνικής και εθνοτικής συνείδησης των Τσιγγάνων είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, πολιτικά και επιστημονικά επίκαιρο¹.

Παράδειγμα 6:

(Απόσπασμα από την περιγραφή της ιστορίας της πατρικής οικογένειας της Ευαγγελίας Ράντη, μετά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο)

Α. Βαξεβάνογλου: Οπότε μπήκανε όλοι (ο πατέρας της και τα αδέρφια του) σιγά - σιγά στη δουλειά από μικρά παιδιά...

Ε. Ράντη: Μικρά παιδιά, ναι. Και 12, 13 χρονών βγαίνανε και μπαίνανε στο χώρο της εργασίας

Α. Βαξεβάνογλου: Και πουλάγανε....

Ε. Ράντη: Ναι, πουλάγανε.

Α. Βαξεβάνογλου: Σε μεγάλη ακτίνα ή στις γειτονιές;

¹ Μ. Ράντης: Είναι ένα φαινόμενο με τους Έλληνες Τσιγγάνους, αυτό το βλέπει κανείς σε όλη την επαρχία. Και εδώ και στην επαρχία. Ενώ, σε συζητήσεις που κάνουμε με Τσιγγάνους που είναι σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη, δεν συμβαίνει αυτό. Δηλαδή, εκεί υπάρχουν και κάποιες τάσεις αυτονομίας, αυτοδιάθεσης και τα λοιπά. Εδώ έχουμε έρθει σε μεγάλη κόντρα με αυτούς τους Τσιγγάνους, μόνο και μόνο, ας πούμε, γιατί εμείς είπαμε, πολλές φορές, ότι για εμάς δεν υπάρχει τέτοιο ζήτημα, είμαστε Έλληνες και στη συνείδηση και σε όλα. (...) Έχουμε ψυχρανθεί με αρκετούς Τσιγγάνους του εξωτερικού γι' αυτό το πράγμα. Γιατί, ξέρεις, στα μάτια τους, ας πούμε, φαντάζουμε σαν... να πουλάμε αυτήν την καταγωγή, την ιδιαίτερη, που λέμε τσιγγάνικη. Εμείς εδώ πιστεύουμε ότι μπορούμε να τα διατηρήσουμε και τα δύο, όντας και Έλληνες, καθαροί, με ελληνική συνείδηση, όχι απλά τυπικά, αλλά και με την ταυτότητα, διατηρώντας όμως, όλη αυτή την κουλτούρα που έχει να κάνει με την ιστορία των Τσιγγάνων, με την ιδιαίτερη καταγωγή μας. Όπως είναι οι Κρήτες, Έλληνες – που δεν μπορεί κανείς να το αμφισβητήσει –, αλλά έχουν πολιτισμικά στοιχεία ιδιαίτερα, γιατί να μην έχουμε εμείς. Γιατί να μην έχουμε αυτή τη σχέση δηλαδή με το θέμα».

Ε. Ράντη: Στην αρχή σε μικρή ακτίνα, ήταν η ηλικία μικρή, δεν ήξεραν καλά τους δρόμους και λοιπά και μετά μεγαλώνοντας βέβαια άρχισαν και απομακρυνόντουσαν. Και στην επαρχία. Σε κάποια ηλικία πια που έφτασαν άρχισαν να δουλεύουν και στην επαρχία. Δηλαδή, μπορούσαν από μόνοι τους ν' αναλάβουν την ευθύνη ν' απομακρυνθούν και να δουλέψουν πιο άνετα. Ενώ στην αρχή, στην ηλικία αυτή, ήθελαν πάντα αν είναι ή ο θείος ο μεγάλος κοντά τους, ή ο μπαμπάς, ή ο παππούς, να τους μάθει τη δουλειά, να μην απομακρύνονται πολύ. Μετά από μόνοι τους λίγο - λίγο στη γειτονιά εκεί κοντά θα κάνανε τις δουλειές. Θα πηγαίνανε ας πούμε στη κυρά Μαρία που τους ζήταγε να της φτιάξουν κάτι, να της καθαρίσουν μια κατσαρόλα, ή να της πάνε - αυτοί που δούλευαν με το εμπόριο - να της πάνε...ας πούμε, «Ξέρεις εγώ χρειάζομαι μια κουβέρτα, θα μου την φέρεις κυρ Γιώργο; Και πότε θα μου την φέρεις; Να μην τρέχω στα μαγαζιά τώρα και ψάχνω». Και το έπαιρναν κιόλας να τον βοηθήσουν, «Γιατί να την πάρω από το μαγαζί και να μην την πάρω από τον κυρ Γιώργο που μένει εδώ τόσα χρόνια κοντά μας και ξέρουμε ότι ασχολείται με το εμπόριο και λοιπά. Να κερδίσει και αυτός κάτι που έχει οικογένεια να συντηρηθεί». Δηλαδή ο κόσμος πια είχε αρχίσει εδώ, στα Πετράλωνα, στην Αθήνα γενικά και το δεχόταν στο μυαλό του πιο βολικά

Α. Βαξεβάνογλου: Και βέβαια ήταν και πιο φτηνά από το μαγαζί...

Ε. Ράντη: Οποσδήποτε ήταν και πιο φτηνά. Γιατί όταν παίρνεις πράγματα χονδρικά έχεις κάποια μείωση στην τιμή και δεν υπήρχε και το ποσοστό αυτό που θα βγάλει το κατάστημα γιατί το μαγαζί έχει περισσότερα έξοδα, θέλει να πληρώσει φώτα και λοιπά, το ένα, το άλλο και πάντα είναι λίγο πιο ακριβό. Οπότε έβλεπαν ότι η τιμή ήταν πιο συμφέρουσα και γι' αυτούς. «Και γιατί να το πάρω από το μαγαζί, εφόσον έχω τον κυρ Γιώργο, οπότε και να μου χαλάσει ή και να μου πάθει τίποτε θα πάω και θα του το δώσω πίσω και θα μου φέρει άλλο». Ενώ στο μαγαζί δεν μπορούσαν να το πάνε μετά πίσω και να τους δώσει καινούργιο!

(από τη συνέντευξη της Ευαγγελία Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 12/12/1997)

Παράδειγμα 7:

Κα Σοφία: Αλλά τον καιρό εκείνο (στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο) δεν μας πείραζε κανένας όμως, ε; Με τον πόλεμο, Αλίκη μου. Τους Εβραίους μπορεί να τους πείραζαν, αλλά τους Τσιγγάνους δεν τους πειράζανε.

Α. Βαξεβάνογλου: Στην Ελλάδα, γιατί σε άλλες χώρες...

Κα Ελευθερία: Σε άλλες χώρες, ναι, τους πειράζανε.

Κα Σοφία: Τους πειράζανε; (με αγωνία) Ναι.

Κα Ελευθερία: Ολοκαύτωμα. Δεν το έδειξε το έργο; (στην τηλεόραση)

Κα Σοφία: Αχού, καημένοι μου! Μη μου λες τέτοια πράγματα. Παναγιά μου! Δεν πειράζανε κανένανε. Παναγιά μου! Τι λες; Τους Τσιγγάνους; Τους πειράζανε!

Μ. Ράντης: Και έλεγε, μάλιστα, ο Χίτλερ: «Δεν τους κάνουν ούτε σαπούνι». Ακούστηκε αυτό. «Γιατί βγάζουν σαπούνι κακής ποιότητας» και χρησιμοποίησε τους Τσιγγάνους σαν πειραματόζωα σε διάφορα χημικά και φάρμακα και τέτοια.

Κα Ελευθερία: Είδαμε το έργο εμείς. Είδαμε το έργο.

Κα Σοφία: Πού αυτά ;

Μ. Ράντης: Άουσβιτς και... Γερμανία.

Κα Σοφία: Χριστός και Παναγία! Να χαθούν, να χαθούν!

Κα Ελευθερία: Έλα, σστ! Έλα τώρα!

Κα Σοφία: Πωπώ! Και ακούει και εκεί μέσα (το μαγνητόφωνο).

(από τη συνέντευξη της κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας, ό.π..)

Από το παραπάνω παράδειγμα δεν μας ενδιαφέρει καθόλου εδώ η ιστορική «αλήθεια» (και οι δύο όψεις της είναι εξίσου θεμιτές, αφού η μία αφορά τους Τσιγγάνους της Ελλάδας και η άλλη τους Τσιγγάνους της Γερμανίας). Μας ενδιαφέρει, όμως, η ευκολία της μεταστροφής (κυρίως συναισθηματικής στην περίπτωση της κυρίας Σοφίας). Αυτή η μεταστροφή που γίνεται μέσα σε λίγα λεπτά, μέσα από μια αυθαίρετη εν πολλοίς γενίκευση και μέσα από μια (βίαιη) μετατόπιση του τόπου αναφοράς, μεταμορφώνει όμως ριζικά την εικόνα του παρελθόντος.

Παράδειγμα 8:

Κα Ελευθερία: (Περιγράφει τα διάφορα επαγγέλματα που εξάσκησε για ελάχιστα χρόνια πριν στραφεί στο γυρολογικό εμπόριο)... Για λίγα χρόνια στο ράψιμο πάλι (ήταν μοδίστρα). Μετά στο εμπόριο. Αυτά. Σταμάτησα μέχρι εκεί.

Α. Βαξεβάνογλου: Και από τότε συνέχεια...

Κα Ελευθερία: Εμπόριο.

Α. Βαξεβάνογλου: Και πάτε έξω στην επαρχία;

Κα Ελευθερία: Παντού. Όλη την Ελλάδα.

Α. Βαξεβάνογλου: Μόνη σας ξεκινήσατε;

Κα Ελευθερία: Μόνη μου, με μια άλλη αδελφή μου, μια άλλη φίλη μου που κάνει και αυτή την ίδια δουλίτσα. Με ευκολίες δίνουμε ας πούμε σε κάθε νοικοκυρά. Κάθε μήνα πληρώνεται, μας δίνει και εμάς. Λίγα αυτή, λίγα εμείς. Ζούμε την ζωή κορίτσι μου. Αυτά.

(από τη συνέντευξη της κυρίας Σοφίας και της κυρίας Ελευθερίας, ό.π..)

Διαφαίνεται από την εκπληκτική αυτή σύνοψη τόσο μια εξειδίκευση («οι ευκολίες» που είναι κάτι μεταξύ του παλαιού βερεσέ και της σύγχρονης μεθόδου πώλησης με δόσεις) στις στρατηγικές πώλησης, όσο και μια κατηγοριοποίηση των υποψήφιων πελατών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η «στρατηγική» πώλησης επιβάλλει τη διαμόρφωση μιας κάποιας «διαπροσωπικής σχέσης» με την πελάτισσα (η νοικοκυρά), η οποία δεν υπάρχει στη μέθοδο πώλησης μέσω του καλέσματος των αγοραστών στον δρόμο (διαλάληση εμπορευμάτων), και μάλιστα γίνεται ασύμβατη στη μέθοδο πώλησης μέσω του αιφνιδιασμού του αγοραστή (βλέπε σχετικά παράδειγμα 10). Αυτή ειδικά η πρώτη μέθοδος προϋποθέτει την ύπαρξη σταθερού εισοδήματος του αγοραστή, ή μάλλον της πελάτισσας (και κατά προτίμηση μισθού

ή σύνταξης). Η δεύτερη, που συνήθως αφορά φτηνά εμπορεύματα, αρκείται στην ύπαρξη μικρών περισσευμάτων¹. Ενώ η τρίτη που απαιτεί μεγάλες δεξιότητες «εμπαιγμού» εκ μέρους του πωλητή, προϋποθέτει ταυτόχρονα την ευπιστία του αγοραστή, την έλλειψη ενημέρωσής του² και την ύπαρξη σχετικά μεγάλης ποσότητας ρευστού. Μπορώ να υποθέσω με μεγάλη βεβαιότητα στην πρώτη και την τρίτη μέθοδο πώλησης μια εντυπωσιακή συσσώρευση επιδεξιότητας εντοπισμού αφ ενός των κατάλληλων προϊόντων³, αφετέρου –και κυρίως– των δυνητικών αγοραστών, ένα είδος «έρευνας αγοράς» σε μικροκλίμακα μέσα από σειρά πιθανά αδιόρατων σε κάποιον άσχετο με το γυρολογικό εμπόριο κριτηρίων: είδος κατοικίας, εμφάνιση, φυσιογνωμία, ντύσιμο, ψυχολογία κτλ. Αυτές οι ικανότητες συνυφασμένες με τα εμπορικά επαγγέλματα –και όχι μόνο⁴– αποτελούν μια σημαντικότερη πλευρά της επαγγελματικής εκπαίδευσης των νέων γυρολόγων, ενσωματωμένης στα πλαίσια ενός ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος με αξιοσημείωτη παρακαταθήκη και στο εμπόριο, αλλά και σε απλές μορφές κοινωνικότητας (η «μεσογειακή εξωστρέφεια»).

¹ Α. Βαξεβάνογλου.: *Και ο αδελφός σας (...), είναι γυρολόγος και αυτός;*

Μ. Ράντης: *Γυρολόγος, με επαγγελματικό αυτοκίνητο. Είναι από τους γυρολόγους που δεν κατεβαίνουν από το αυτοκίνητο, δεν παίρνουν πεζοί μια τσάντα να χτυπήσουν το κουδούνι, αλλά με το μικρόφωνο φωνάζουν στη γειτονιά και κατεβαίνουν οι κυρίες να ψωνίσουν.*

(από την 3^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 4/12/1997)

² Μ. Ράντης: *Ο ανταγωνισμός (στο εμπόριο είναι σήμερα) πολύ μεγαλύτερος, η πληροφόρηση του καταναλωτή πολύ καλύτερη, τα κανάλια, η τηλεόραση, τα ραδιόφωνα. Ο κόσμος πια έστω κι αυτή την εφημερίδα την καθημερινή την διαβάζει και αυτό λειτουργεί ανασταλτικά στον γυρολόγο. Όσο πιο ενημερωμένος είναι ο καταναλωτής, τόσο πιο δύσκολα θα ψωνίσει από αυτόν που κινείται στο δρόμο. (...) Είναι φοβερός ο ανταγωνισμός. Η νοικοκυρά ας πούμε το βράδυ έχοντας τα μικρούτι στο κεφάλι της και πίνοντας το καφεδάκι της στην πολυθρόνα της, ξέρει ότι αν την ενδιαφέρει η ηλεκτρική σκούπα, κάνει τόσο και μάλιστα χωρίς προκαταβολή με τόσες δόσεις και, και.*

(από την 3^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, ό.π.)

³ Χ. Λάμπρου: *Οι γυναίκες πουλάνε λευκά είδη. Τραπεζομάντιλα, σεμέν, καρέ, ροτόντες, τέτοια πράγματα. Οι δε άνδρες ψάχνουν αυτό που λέμε το νούμερο. Δηλαδή, αυτό που και θα εντυπωσιάσει τον αγοραστή και θα είναι πρωτότυπο και δεν θα το έχει ξαναδεί πουθενά, αλλά και θα είναι κατά κάποιο τρόπο χρήσιμο.*

Α. Βαξεβάνογλου: *Δηλαδή, καινούργια προϊόντα;*

Χ. Λάμπρου: *Επειδή τώρα έχουν αναπτυχθεί οι κολοσσοί, φτάνουν τα προϊόντα παντού, υπάρχει αυτή η τεράστια εισροή μέσα στη χώρα προϊόντων από όλες τις χώρες κ.λ.π. μπορείς να βρεις οτιδήποτε παντού. Από εκεί και πέρα ο Τσιγγάνος, για να μπορεί να συναγωνιστεί –και που έχουν αρχίσει πλέον και πουλάνε και φτηνά και χωρίς δόσεις, χωρίς προκαταβολές κλπ.– πρέπει να βρει κάτι, που δεν θα μπορεί ο άλλος να το βρει σ' ένα μαγαζί. Που θα του κεντρίσει το ενδιαφέρον και θα πει «Μα δεν το έχω ξαναδεί αυτό το πράγμα και ούτε πρόκειται να το ξαναβρώ, άρα θα το πάρω».(...) Έλα το πρωί γύρω στις 8.30 με 9, κάνε μια βόλτα στα μαγαζιά και θα δεις τους γυρολόγους να προσπαθούν να βρουν τι θα μπορούν να πουλήσουν εκείνη την ημέρα».*

(από τη 2^η συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 25/10/1997).

⁴ Σε άλλες δραστηριότητες (π.χ. χειρομαντεία, επαιτεία) ο εντοπισμός μέσα από αδιόρατα σημάδια του εύπιστου ή του εύπλαχνου συμπολίτη. Μια εκδοχή εφαρμοσμένης ψυχολογικής τεχνογνωσίας.

Παράδειγμα 9:

[ΣΗΜ: Στην Αγία Βαρβάρα οι περισσότεροι Τσιγγάνοι, όπως είπαμε, δουλεύουν στο γυρολογικό εμπόριο. Το γυρολογικό εμπόριο αποτελεί την ιστορική και σημερινή πραγματικότητά τους, σε σημείο που η έννοια «δουλειά» να έχει ταυτιστεί με το γυρολογικό επάγγελμα¹ και βέβαια, το πληροφοριακό υλικό που έχουμε συγκεντρώσει γύρω από αυτό το θέμα είναι εξαιρετικά πλούσιο. Εδώ, όμως, μας ενδιαφέρει αποκλειστικά και μόνο ως παράδειγμα ιδεολογικής ένταξής του σε ένα από τα προϋπάρχοντα, βέβαια, ιδεολογικά συστήματα.]

Όπως είπαμε, ο Χρήστος Λάμπρου είναι από τους πιο μορφωμένους συνομιλητές μας και πρόεδρος (εκλεγμένος) του Συλλόγου των Τσιγγάνων Αγίας Βαρβάρας. Ως εκ τούτου, είναι «αποδέκτης πολλών αιτημάτων» τα οποία και προσπαθεί απεγνωσμένα να «ταιριάζει» με τη δική του ιδεολογία, να ιδεολογικοποιήσει.

Χ. Λάμπρου: Αυτό που λέω ανέκαθεν είναι ότι περισσότερο στην ιδεολογία μου ταιριάζει το σύστημα του φιλελεύθερου. Του φιλελεύθερου, όμως, όχι του... Και μάλιστα, λέω ότι είμαι και καπιταλιστής. αλλά από ποια έννοια; Είμαι υπέρ του καπιταλισμού όχι του μονοπωλιακού, αλλά του ελευθέρου ανταγωνισμού. Δηλαδή ο ικανός ο άνθρωπος, όπως και να το κάνεις, θα επιτύχει. Αυτός που δεν είναι ικανός, είναι θεμιτό να μην έχει την ίδια ανάπτυξη με τον άλλο τον ικανότερο. Είναι νόμος της φύσης αυτός, έτσι; Από εκεί και πέρα δεν είμαι του άκρατου και άκριτου κρατικού παρεμβατισμού, αλλά αυτή τη στιγμή η υπάρχουσα κυβέρνηση με ικανοποιεί πάρα πολύ. Μπορείτε να καταλάβετε τώρα; (γέλια)

Α. Βαξεβάνογλου: (γέλια) Όχι. (...) Οι υπόλοιποι; Όχι του διοικητικού συμβουλίου του Συλλόγου, αλλά στην Αγία Βαρβάρα;

Χ. Λάμπρου: Δηλαδή εάν κάποιο πολιτικό σύστημα ταιριάζει περισσότερο με τη φιλοσοφία των Τσιγγάνων είναι αυτό: του ελεύθερου ανταγωνισμού.

(από την 3η συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 13/11/1997)

Χ. Λάμπρου: Δεν έχω κανένα πρόβλημα με το γυρολογικό εμπόριο. Το πρόβλημα που έχω είναι με τη μη μόνιμη και σταθερή εργασία. Και όντως, υπάρχει ένας διχασμός εδώ, όπως το είπες. Από τη μία η δική μου ιδεολογία, η οποία προσβλέπει προς την επένδυση για το κυνήγι του μακροπρόθεσμου και του σταθερού. Και από την άλλη, η πραγματικότητα και η ζωή δείχνει πως είναι δύσκολο αυτό. Πρέπει να βλέπουμε την καθημερινότητα και τα προβλήματα που

¹ Μπορώ να παραθέσω εδώ ως δείγμα ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα που προέρχεται από έναν δημόσιο υπάλληλο, τον Χ. Λάμπρου: Πολλές φορές και εμένα μου έχει πει η γυναίκα μου: «Δεν πάμε και στη δουλειά γιατί δεν βγαίνουμε; Ή να πάω τα παιδιά στη μητέρα μου να βγω και εγώ στη δουλειά και εσύ τις ελεύθερες ώρες σου κοίτα να πουλήσεις τίποτα γιατί δεν βγαίνουμε». Το ζω και εγώ».

(από την 1^η συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 19/11/1997)

αναδύονται. Και η καθημερινότητα λέει, ότι ο Τσιγγάνος δεν μπορεί, δεν έχει τις οικονομικές δυνατότητες να επενδύσει γι' αυτό. (...)

Α. Βαξεβάνογλου: Το γυρολογικό εμπόριο είναι εύκολα λεφτά; Είναι αυτό που λένε... - για σένα, εμένα μ' ενδιαφέρει εσύ τι λες, κάποιος άλλος θα μου πει «Όχι δεν είναι έτσι», ο Τάκης ας πούμε είχε άλλες απόψεις και φαινόταν αυτό - είναι λοιπόν (το γυρολογικό εμπόριο) αεριτζίδικη δουλειά;

Χ. Λάμπρου: Μερικές φορές είναι. Και εκεί ακριβώς είναι και το ότι η δουλειά είναι λένε οι Άγγλοι «Easy come, easy go»: αυτός που τα βγάζει εύκολα τα τρώει ακόμα ευκολότερα. Μερικές φορές είναι εύκολη δουλειά. Δηλαδή το να πάει κάποιος μια μέρα και να βγάλει εκατό χιλιάδες... Εγώ πρέπει να δουλέψω 15 μέρες για να τις βγάλω. Είναι σίγουρα. Μερικές φορές είναι αεριτζίδικη. Πουλιάς, δηλαδή, χάντρες για μεταξωτές κορδέλες, από την άλλη όμως δεν πρέπει να το δούμε αποσπασματικά, γιατί είναι και αυτός ένας μύθος. Υπάρχουν τέσσερις, πέντε μύθοι στην ελληνική κοινωνία για τους Τσιγγάνους. Ο ένας είναι αυτός, ότι πουλάνε αέρα και ζούνε οι άνθρωποι. Δεν είναι έτσι. Πολλές φορές οι Τσιγγάνοι πουλάνε πράγματα που είναι απαραίτητα για την ελληνική κοινωνία και μάλιστα δίνουν πρόσβαση σε πολλούς ανθρώπους να πάρουν πράγματα που δεν θα μπορούσαν να τα πάρουν σε αυτή την τιμή.

(...)

Χ. Λάμπρου: Πάντως, αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι ότι σε πολλά μαγαζιά στην Αγία Βαρβάρα πουλιούνται πάρα πολύ καλά ποιοτικά πράγματα. τα ίδια πράγματα που πουλάνε μεγάλες εμπορικές φίρμες, αλλά πολύ φθηνότερα. Διότι τον Τσιγγάνο τον ενδιαφέρει να πουλήσει πολλά και να βγάλει το κέρδος του, ενώ τον άλλον τον ενδιαφέρει να πουλήσει ένα και να βγάλει το ίδιο κέρδος.

(από τη 2η συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 25/10/1997)

Εννοείται ότι εδώ δεν θα μας απασχολήσει αν «οι Τσιγγάνοι πουλάνε ή όχι αέρα», διότι το θέμα του γυρολογικού εμπορίου έχει εξεταστεί εκτεταμένα αλλού. Ενδιαφέρει, όμως, η ιδεολογική εμπλοκή που τοποθετεί τον ίδιο το συνομιλητή μας –όντας και εκτός της πρακτικής του γυρολογικού εμπορίου– στην εξαιρετικά άβολη θέση να αισθάνεται υποχρεωμένος να «δικαιολογήσει» την ύπαρξη του γυρολογικού εμπορίου παραμένοντας όμως εντός της κυρίαρχης ιδεολογίας του ελεύθερου ανταγωνισμού, τη λογική της ελεύθερης αγοράς, κτλ., την οποία έχει ενσωματώσει. Το γεγονός αυτό τον οδηγεί στο να καταφύγει σε επικίνδυνες οικονομίστικες ακροβασίες με έντονα ηθικοπλαστικά συμφραζόμενα. (ας σημειωθεί ότι η πλήρης ή η μερική ένταξη στον ευρύτερο ιδεολογικό περιβάλλοντα χώρο, όπου κυριαρχεί η «οικονομική» προσέγγιση των φαινομένων, οδηγεί συχνά κάποιους συνομιλητές μας να αισθάνονται αναγκασμένοι –ερήμην μας– να μας πείσουν είτε «πως οι Τσιγγάνοι ήταν και είναι χρήσιμοι στην ελληνική κοινωνία και οικονομία», είτε πως οι επαγγελματικές τους επιλογές είναι απολύτως λογικές, αφού αφενός «δεν υπάρχουν άνεργοι Τσιγγάνοι, κανείς δεν κάθεται», αφετέρου «οι απόφοιτοι του Δημοτικού νέοι γυρολόγοι βγάζουν στα 15 τους χρόνια πολύ περισσότερα λεφτά από 30άρηδες πτυχιούχους»).

Παράδειγμα 10:

Ο Μανώλης Ράντης αποτελεί από πολλές απόψεις εξαίρεση, όχι μόνο επειδή κατέκτησε μόνος του ένα μορφωτικό επίπεδο συγκρίσιμο τουλάχιστον με εκείνο ενός πτυχιούχου πανεπιστημίου, όχι μόνο επειδή είναι από τους απειροελάχιστους Έλληνες Τσιγγάνους που ασχολήθηκε ως αντιδήμαρχος Αγίας Βαρβάρας με τα κοινά¹, αλλά επειδή διακρίνεται με τις εμφανέστερες διανοητικές του αναζητήσεις. Κατέχει τη λογική και αποδέχεται την αναγκαιότητα των επιστημονικών ερευνών γύρω από τα προβλήματα των σημερινών Τσιγγάνων². Για όλα τούτα τα χαρακτηριστικά του οι συνεντεύξεις μαζί του

¹ Α. Βαξεβάνογλου: *Για πείτε μου, πώς βρεθήκατε στο Δήμο ως Αντιδήμαρχος;*

Μ. Ράντης: *Η ενασχόληση με τα κοινά ήταν το μοναδικό πράγμα που δεν θα με ενδιέφερε ποτέ. (...) Πίστευα ότι η καλύτερη προσπάθεια που μπορεί να κάνει κάποιος για την κοινωνία είναι πρώτα να γνωρίσει ο καθένας τον εαυτό του κι αν πραγματικά τον γνωρίσει, να φροντίσει ώστε ο στενότερος κύκλος που είναι η οικογένειά του να είναι ένας υγιής κοινωνικός κύκλος. Όλοι να έχουν μια σωστή σχέση μεταξύ τους αλλά και σαν άτομα στις έξω από την οικογένεια σχέσεις που φτιάχνουν. Αυτό ήταν αν θέλετε δόγμα το οποίο πέρασε και από τον πατέρα (...). Ότι υποχρέωσή μου είναι να δημιουργήσω μια σωστή οικογένεια, να την παραδώσω στους μετέπειτα συνεχιστές της, να βγουν σωστοί άνθρωποι, που να προσφέρουν στην κοινωνία ένα θετικό. Τίποτα άλλο. (...) Έτσι λοιπόν φρόντιζα να κινούμαι και προσπαθούσα να κινούμαι. Το '90 γνωριστήκαμε προσωπικά με τον άνθρωπο που είναι σήμερα Δήμαρχος στην Αγία Βαρβάρα. Και γνωριστήκαμε έξω από πολιτική, έξω από κόμματα, έξω από οτιδήποτε άλλο, μια καθαρά προσωπική φιλική σχέση μέσω τρίτων δηλαδή υπήρξε μια γνωριμία που αναπτύχθηκε σε φιλία. Ο Δήμαρχος μας αυτός που έχουμε σήμερα ήταν από το '73 κομματικό στέλεχος του ΠΑΣΟΚ, το μοναδικό πράγμα που δεν συζητήσαμε μαζί στα 4 χρόνια που ήμασταν φίλοι ήταν η πολιτική. Συζητάγαμε για εντελώς διαφορετικά πράγματα εκτός από πολιτική. Δηλαδή πίστευα μέχρι και τότε που έβαλε υποψηφιότητα για Δήμαρχος ότι ο άνθρωπος αυτός –σαν κι εμένα– δεν είχε καμία σχέση με τα πολιτικά κόμματα. Κι όταν εγώ ήμουν ταξίδι στη Ρόδο ως πούμε το '94 τον Σεπτέμβρη και με πήρε τηλέφωνο και μου λέει: "Μανώλη, κατεβαίνω για Δήμαρχος και θέλω να είσαι υποψήφιος στο ψηφοδέλιό μου, στο συνδυασμό του ΠΑΣΟΚ". Του λέω: "Καλά τρελός είσαι; Τι δουλειά έχεις εσύ με αυτά τα πράγματα;". "Άκου λέει τι δουλειά έχω! Καλά κατέβα και θα τα πούμε". Κι όταν κατέβηκα πια μου είπε ότι "Εγώ είμαι από το '73 μέσα στο ΠΑΣΟΚ από τους πρωτοστάτες της κατάληψης της νομικής στη Θεσσαλονίκη", έπεσα από τα σύννεφα. "Εσύ, ρε Λάμπρο;" Και τελικά δέχτηκα, γιατί δεν ξέρω είναι από τους ελάχιστους ανθρώπους που ασχολούνται με την πολιτική, αλλά καταφέρνουν να διατηρήσουν στο ακέραιο τον άνθρωπο. Ξέρετε είναι δύσκολο πράγμα, ψυχοφθόρα ιστορία. Πήγε καλά, κατεβήκαμε, πήρε το Δήμο έγινα και εγώ Δημοτικός Σύμβουλος και μετά από ένα χρόνο μου πρότεινε να γίνω και Αντιδήμαρχος. Εκεί πια είπα θα τσακωθούμε. Αλλά κι εκεί με έβαλε σ' ένα δίλημμα το οποίο μετά αποδείχτηκε ότι πάλι είχε δίκιο. Λέει: "Κοίταξε, Τσιγγάνος θα είσαι για μια ζωή μέχρι πεθάνεις, Δημοτικός Σύμβουλος βγήκες. Οι Τσιγγάνοι στην Αγία Βαρβάρα είναι από το '49, δεν φάνηκαν ποτέ μέσα στον Δήμο, ξέρεις ότι πολλοί άνθρωποι και στην Αγία Βαρβάρα παρ' όλο ότι υπάρχει η κοινωνική αποδοχή κ.λ.π., υπάρχουν και αυτοί που πιστεύουν ότι κακώς είσατε έως και καλό θα ήταν για την περιοχή να μην ήσασταν. Τότε δεν έχεις το δικαίωμα να αρνηθείς πρέπει να τους δείξεις –κάποιος Τσιγγάνος– ότι όχι μόνο καλώς είναι εδώ, αλλά και το ότι αν δεν ήταν θα είχε να χάσει η πόλη κι όχι να κερδίσει".».*

(από τη 2^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 21/11/1997)

² Μ. Ράντης: *Η (τσιγγάνικη) γλώσσα όχι (δεν λειτουργεί ανασταλτικά σε σχέση με το σχολείο). Λειτουργούν ανασταλτικά κάποια άλλα πράγματα που έχουν να κάνουν με άλλες δοξασίες, με άλλα ούτε ήθη ούτε έθιμα μπορεί να τα πω. Δεισιδαιμονίες μπορεί. Δηλαδή «να μην πάει το παιδί σχολείο γιατί –το έχω ακούσει αυτό, γι' αυτό το λέω– γιατί θα γίνει χαζό». Μπαίνοντας μέσα στο σχολείο θα αποβλακωθεί. Ενώ έξω που το έχεις ζυπνάει! (...) Κι εκεί σηκώνεις τα χεριά ψηλά και λες τώρα αυτό πως να το εξηγήσω, πως να μεταδώσω ότι ακριβώς το ακριβώς το αντίθετο θα συμβεί. Ότι το παιδί αν πάει σχολείο θ' ανοίξει το μυαλό του. Εκεί σηκώνεις τα χέρια ψηλά και είναι εκεί που πρέπει να παρέμβει επιστημονικά, πρέπει να έχεις τη γνώση για να παρέμβει, να μπορέσει να του εμφυσήσει ότι δεν είναι έτσι. Λέγοντας του το εσύ –εγώ δηλαδή– δεν γίνεται τίποτα (...) (Στους Τσιγγάνους) κυριολεκτικά ανεργία δεν υπάρχει. Δεν κάθεται κανένας Τσιγγάνος. Θα βγει το πρωί έξω να κυνηγήσει το μεροκάματο. Στο τρένο, στο πεζοδρόμιο, στο αυτοκίνητο μέσα. Δεν θα κάτσει. Δηλαδή αυτός που θα κάτσει θα είναι ανήμπορος, κάποιος γέρος παππούς, κάποιος άνθρωπος που έχει πρόβλημα και δεν μπορεί να δουλέψει.*

Α. Βαξεβάνογλου: *Ίσως αυτό να εννοούν όταν λένε ότι «το παιδί στο σχολείο θα χαζέψει»;*

Μ. Ράντης: *Ναι. Θα μείνει εκεί χωρίς δουλειά. Θα περάσουν τα χρόνια και μετά τι θα κάνει... Βλέπουν και κάποια παραδείγματα κάποιων που σπούδασαν και δούλεψαν σε όλη τους την ζωή και τελικά το αποτέλεσμα ήταν... Αλλά είναι μακριά της πραγματικότητας. Άλλο το επίπεδο γνώσεων ενός ανέργου επιστήμονα και άλλο ένας που πάει και πουλάει στον δρόμο και το μόνο που ξέρει είναι να πηγαίνει να πουλάει... Το θεωρούμε εζυπνάδα αυτό, πολλές*

μετατρέπηκαν εξαρχής σε μια γόνιμη συνεργασία. Μας εξέπληξε επανειλημμένα και με τις γνώσεις του¹, με τις απόψεις του², αλλά και με την τολμηρή του ειλικρίνεια (όπως θα αντιληφθεί ο αναγνώστης από το επόμενο απόσπασμα):

Μ. Ράντης: Σαν γυρολόγος και αφορολόγητα κερδίζω πολύ περισσότερα χρήματα από απ' όσα θα μπορούσα να κερδίζω σε μια από αυτές που λέμε καλή θέση εργασίας. Δεν έχω την ασφάλιση μου, βέβαια, δεν έχω τα δώρα μου, τις άδειες μου κτλ, κάποια επιδόματα, αλλά σε ονομαστική άξια χρημάτων κερδίζω πολύ περισσότερα. Τη δουλειά αυτή την κάνω γιατί δεν έμαθα γράμματα. Εάν έβγαζα το Λύκειο και πήγαινα και κάπου σε μια σχολή είτε πανεπιστήμιο σίγουρα δεν θα ήμουν γυρολόγος. (...) Είναι μια δουλειά δηλαδή που την ξέρω καλά: Την έκανε ο παππούς μου, ο πατέρας του παππού μου, ο πατέρας μου, εγώ, δεν ξέρω αν θα την πάρει το παιδί μου³. Έμαθα από πολύ μικρός αυτό. Την ικανότητα. Απόκτησα αυτή την ικανότητα να μπορώ να πουλάω στον άλλο πράγματα, που με βλέπει για πρώτη φορά, μέσα σε 10 λεπτά και ανεξαρτήτως ποσού. Δηλαδή να χτυπήσω την πόρτα του, άγνωστος, να με δει και μέσα σε μίση ώρα να του πάρω και 50 και 100 και 150 χιλιάδες για πράγματα τα οποία υποτίθεται ότι τα έφερα από έξω και που είναι σε πολύ καλή τιμή, σαν ευκαιρία. Αυτό καλλιεργείται με τα χρόνια.

φορές το υπερτιμούμε. Γ' αυτό καταστρεφόμαστε. Και το λέω αυτό τώρα που είπα προηγουμένως ότι μπορεί και τα παιδιά μου να μην συνεχίσουν το σχολείο... Παρ' ότι μιλάμε, παρ' ότι είμαστε οικογένεια που συζητάμε με τα παιδιά αρκετά πράγματα, όλα μπαίνουν στο τραπέζι, παίζει καθοριστικό ρόλο το περιβάλλον, παίζει πολύ μεγάλο ρόλο και ειδικά στην εφηβική ηλικία. Έτσι την πάτησα και εγώ δηλαδή».

(από τη 2^η Συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, ό.π.)

¹ Γ. Μακρής: Δεν υπάρχουν, λοιπόν, κύριε Ράντη τρόποι σύμφωνα με τους οποίους οι Τσιγγάνοι ό,τι και να είναι, όπως κι αν ορίζονται να αποσιγανοποιούνται μέσω *inter marriage*, να παντρεύονται ας πούμε με άλλους.

Μ. Ράντης: Ναι, μέσω της εξωγαμίας.

(από την 1^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 19/11/1997)

² Μ. Ράντης: Είναι αυτό που σας είπα προηγουμένως. Πάρτε τον μέσο Έλληνα πολλαπλασιάστε το πολλές φορές και θα δείτε τον Τσιγγάνο. Δεν σκέφτεται ότι αυτό που κάνει εκείνη τη συγκεκριμένη στιγμή μπορεί να του δημιουργήσει σοβαρό πρόβλημα στη συνέχεια. Αρκεί εκείνη την ώρα την επιτακτική ανάγκη που νιώθει ή που πραγματικά υπάρχει να την καλύψει».

(από την 3^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 4/12/1997)

Μ. Ράντης: Οι άνθρωποι αυτοί (οι Τσιγγάνοι των καταυλισμών) βρίσκονται στις σκηνές όχι επειδή οι ίδιοι ή οι πατεράδες τους ήταν αυτή η επιλογή τους να είναι μέσα στις σκηνές αλλά επειδή η δομή της κοινωνίας και τότε και σήμερα δεν τους επέτρεψε να συμμετέχουν και αυτοί στην δημιουργία μόνιμης εγκατάστασης και στέγης. Και επειδή οι ρυθμοί ανάπτυξης ήταν μηδέν δεν μπόρεσαν παρ' όλη την παρέλευση των χρόνων να αποκτήσουν αυτά τα ίσα στοιχεία ανθρώπινης διαβίωσης που έχει όλος ο κόσμος τώρα. Τώρα, επειδή πάλι δεν τα έχουν, δεν υπάρχει εκεί μέσα σ' αυτές τις μικρές ή μεγαλύτερες κοινωνίες η υποδομή έστω, οι ρίζες έστω, ώστε να πούμε ότι σε 20 χρόνια από μόνοι τους οι άνθρωποι αυτοί θα αποκτήσουν ίσως ευκαιρίες με τον υπόλοιπο κόσμο. Θα πρέπει αυτή τη στιγμή, χθες, να είχαν δοθεί όλες οι απαραίτητες προϋποθέσεις να ξεφύγουν αυτοί οι άνθρωποι από το περιθώριο. Αν μετά έχοντας αποκτήσει πια την γνώση και την δυνατότητα ο ίδιος επιλέξει αντί να κάτσει μέσα σε ένα σπίτι, σ' ένα διαμέρισμα, να κατασκηνώσει, από κει και πέρα να είναι δικαίωμα του να επιλέξει. Όσο όμως δεν έχει το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής και αναγκαστικά βρίσκεται στην σκηνή δεν στέκει ας πούμε. Πιστεύω ότι θα γίνει, πιστεύω ότι θα γίνει, και μάλιστα πολύ σύντομα, στο όνομα ας πούμε του οικομενισμού, των ομοιόμορφων κοινωνιών, έτσι όπως διαγράφεται η κατάσταση όπου θα υπάρξουν σε λίγα χρόνια. Θα δοθούν πολλά χρήματα σ' αυτή την κατεύθυνση να ανέβουν οι περιθωριακές κοινωνικά ομάδες σε ίδια επίπεδα, η κάποια στάνταρτ ας πούμε, θα μπορέσουν οι ίδιες μην έχοντας την γνώση να συνεχίσουν αυτή την... Εκεί πια είναι ένα εσωτερικό λόγο, εσωτερικό λέγοντας εννοώ τσιγγάνικο ζήτημα το κατά πόσο αυτές οι περιοχές που έχουν κάποια στοιχεία μπορούν να βοηθήσουν τις άλλες. Θα πρέπει να φύγουμε, να πάμε εκεί, να καθόμαστε εκεί, να μιλάμε μαζί τους, να τους δείχνουμε κάποια πράγματα που ίσως δεν ξέρουνε, πως να βγάζουν πιθανά περισσότερα χρήματα από ότι βγάζουν σήμερα ξέρω γω. Γιατί κακά τα ψέματα το χρήμα είναι ένας πολύ μεγάλος μοχλός εξέλιξης».

(από την 4^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 31/1/1998)

³ Ας σημειωθεί πως ο Μανώλης Ράντης δεν θα ήθελε καθόλου να γίνει ο 17χρονος γιος του γυρολόγος. Ο γιος του, όμως, παρά το ότι τελειώνει φέτος θα ήθελε να ακολουθήσει το παράδειγμα των συνομήλικων φίλων του (που είναι ήδη γυρολόγοι) του πατέρα του, του παππού του.

(...) Ίσως εάν πιάσετε έναν άλλον άνθρωπο, Τσιγγάνο στην Αγία Βαρβάρα, ή να μην τον απασχολούν καθόλου αυτά που λέω εγώ ή να τον απασχολούν κάποια άλλα πράγματα που εμένα δεν με απασχολούν καθόλου. Αλλά αυτό τον απασχολεί δηλαδή το να κάνουμε τα παιδιά μας να πάνε σχολείο, είναι κάτι που το ακούω καθημερινά. (...) Και γιατί τελικά να πας τόσο ψηλά στο σχολείο, όταν βλέπουμε όλο τον κόσμο να έχει πάρει πτυχία στα χέρια του και να είναι άνεργος. Σε μας ανεργία δεν υπάρχει. Μηδενική η ανεργία. Να κάνουμε τι; Ανέργους επιστήμονες; Και κάτι άλλο, γιατί πολλές φορές ακούγεται: «Ας πάει σχολείο και ας γίνει γυρολόγος». Δεν θα γίνει καλός γυρολόγος. Ο οποίος γυρολόγος –κακά τα ψέματα δηλαδή–είναι απαραίτητο στοιχείο του γυρολόγου ένα ποσοστό του θράσους που πρέπει να δείχνει. Αυτό το θράσος βγαίνει τόσο καλύτερα όσο ακαλλιέργητος είναι ο άνθρωπος. Όσο πιο καλλιεργημένος, πιο φιλοσοφημένος, πιο, πιο, πιο, έτσι είναι και λίγο πιο δειλός, πιο διστακτικός, πιο...

(από την 4^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 31/1/1998)

Καταλαβαίνει σίγουρα ο αναγνώστης πως εδώ πια τα πράγματα σοβαρεύουν. Εάν ο ορθότερος ορισμός της κρίσης είναι «η στιγμή όπου, ταυτοχρόνως, οι δομές αποκαλύπτονται μέσα από τη δυσλειτουργία τους και ο συντελεστής της επανισορρόπησης τους»¹, τότε βρισκόμαστε ενώπιον μιας κρίσης. Μπορώ να αποτολμήσω κάποιες επιπλέον ερμηνείες στο τελευταίο υποκεφάλαιο.

3.4. Τα κρίσιμα ζητήματα

Συνοψίζοντας τα όσα προηγήθηκαν, μπορούμε να πούμε πως ενώ για όλους τους συνομιλητές μας η πραγματικότητα του χτες φαίνεται ομαλή και αυτονόητη, λογικά προσιτή, δηλαδή χωράει στα τότε και στα νυν κοινώς αποδεκτά συστήματα εκλογίκευσης της πραγματικότητας (ακόμα και στα πιο παράλογα για τα σημερινά μέτρα), η σημερινή συγκυρία είναι δύσκολη και κυρίως το μέλλον εμφανίζεται με όρους διαζευκτικούς και απειλητικούς: όχι μόνο γιατί οι υπόλοιποι (κάποια από τα κοινωνιολογικά μέχρι πρότινος αδέρφια των Τσιγγάνων και κάτοικοι της ίδιας γειτονιάς) απειλούνται (το φάσμα της ανεργίας, οι δυσκολίες των μικρομεσαίων), αλλά και επειδή οι ίδιοι μοιάζουν να διαισθάνονται τα όρια των δικών τους πεδίων επαγγελματικής δραστηριότητας. Οι αποκλίνουσες διαδικασίες κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης –ένθεν και ένθεν– φαίνεται σήμερα να οδηγούν στο ίδιο τοπίο: την οικονομική κρίση που πλανάται πάνω και από τους μεν και τους δε. Σε ό,τι, όμως, αφορά τους Τσιγγάνους υποθέτω ότι η σημαντικότερη διαδικασία εξέλιξης (και διάζευξης) προέρχεται από αλλού και αφορά το πεδίο των νοοτροπιών.

¹ Βλέπε Α. Burguiere, «Le changement social: brève histoire d' un concept», B. Lepetit (dir) *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, Paris 1995, p. 253-271.

Το κύριο χαρακτηριστικό που μπορούμε ίσως να συγκρατήσουμε από τα όσα προηγήθηκαν είναι η απορία, η αμηχανία, που μπορεί να αγγίξει και τα όρια της απόγνωσης. Ας συγκρατήσουμε, επίσης, την αδέξια ή επιδέξια προσπάθεια εκλογίκευσης πράξεων, πρακτικών, συμπεριφορών χρησιμοποιώντας τα υπάρχοντα και τρέχοντα νοητικά εργαλεία, τα υπάρχοντα και τρέχοντα νοητικά συστήματα. Πώς αλλιώς άλλωστε;

Αυτό δεν σημαίνει πως οι εξηγήσεις που παραθέτουν ως αιτία των πράξεων τους δεν στέκουν, δεν ισχύουν. Απλώς δεν επαρκούν. Και δεν επαρκούν γιατί οι πρακτικές αυτές και οι συμπεριφορές διαμορφώθηκαν μέσα στον ιστορικό χρόνο, κάτω από άλλες ιστορικές συνθήκες, και αναπαράγονταν ως αυτονόητες με κάποιες παραλλαγές: σχεδόν μηχανιστικά, σχεδόν ασυνείδητα. Οι Τσιγγάνοι, όπως όλοι οι άνθρωποι, δρουν και κινούνται κυρίως εμπειρικά: δεν κατέχουν την ιστορικότητα της λειτουργίας και των δομών των συστημάτων μέσα στα οποία κινούνται. Ακόμα και στα πιο οικεία τους πεδία: την εργασία και την οικογένεια¹.

Οι εύθραυστες δομές

Για όλες τις ομάδες ανθρώπων τα κρισιμότερα ζητήματα είναι εκείνα που σχετίζονται με την επιβίωση ή την αναπαραγωγή της οικογένειας: δηλαδή τα μέσα εξασφάλισης του βίου και τα παιδιά.

Η πολύ αργή ανάδυση της σύγχρονης έννοιας της εργασίας, δηλαδή του διαχωρισμού του χρόνου κοινωνικής εργασίας αφιερωμένης στην εξασφάλιση ενός εισοδήματος και του ιδιωτικού ή οικιακού χρόνου εργασίας αφιερωμένου στην άμεση κάλυψη των αναγκών της οικογενειακής ομάδας, είναι ένα ιστορικό φαινόμενο. Αυτού του είδους η εργασία (καθώς και η έννοια της ανεργίας) δεν είναι αυθύπαρκτες· είναι ιστορικά φαινόμενα απόλυτα συνδεδεμένα με την εξάπλωση των μισθωτών σχέσεων εργασίας, δηλαδή του καπιταλιστικού συστήματος. Ας μην ξεχνάμε πως η ανεργία είναι ένα φαινόμενο που εμφανίστηκε παράλληλα με τον καπιταλισμό, με την αποδιάρθρωση, την αποτελμάτωση, την καταστροφή ή την αδυναμία περαιτέρω εξέλιξης των προηγούμενων συστημάτων παραγωγής². Μια βασική, επίσης, προϋπόθεση της «αποδοχής» από την πλευρά των εργαζομένων της σταθερής μισθωτής σχέσης εργασίας (και της ανεργίας) είναι η απουσία δυνατότητας επιστροφής σε

¹ Οφείλω να υπενθυμίσω πως η μελέτη της οικογένειας, τρόπος οργάνωσης, δομές, αναπαραγωγή κτλ έχει απασχολήσει και απασχολεί σχεδόν όλους τους κλάδους των κοινωνικών επιστημών. Για να περιοριστούμε στο χώρο της ιστορίας ας παραπέμψω, ως ένδειξη και μόνο, το δίτομο συλλογικό έργο *Histoire de la famille*, Paris 1986.

² C. Topalov, *Naissance du chômage (1880-1910)*, Paris 1994· R. Salais, *L'invention du chômage*, Paris 1884.

προκαπιταλιστικές μορφές εργασίας. Και για να το πω συνοπτικά: Κανείς δεν πάει στο εργοστάσιο εάν δεν είναι απόλυτα εξαναγκασμένος, εάν δηλαδή δεν έχει άλλη, κοινωνικά αποδεκτή και οικονομικά βιώσιμη, εναλλακτική λύση.

*Μ. Ράντης: Σε εμάς ο πολύ φτωχός Τσιγγάνος δεν σημαίνει ότι είναι άνεργος. Υπάρχει και αυτό το περίεργο ως πούμε. Δηλαδή η ανεργία μέσα στην τσιγγάνικη κοινότητα είναι πολύ ελάχιστη. Αντίθετα, βλέπουμε ότι πολύ μικρό το παιδί βγαίνει έξω. Ανεργία θα μπορούσε να θεωρηθεί ή θεωρείται μάλλον όταν κάποιος δεν έχει μια σωστή και σταθερή δουλειά να κάνει. Αλλά κυριολεκτικά ανεργία δεν υπάρχει. Δεν κάθεται κανένας Τσιγγάνος. Θα βγει το πρωί έξω να κυνηγήσει το μεροκάματο. Στο τρένο, στο πεζοδρόμιο, στο αυτοκίνητο μέσα. Δεν θα **κάτσει**. Δηλαδή αυτός που θα **κάτσει** θα είναι ανήμπορος, κάποιος γέρος παππούς, κάποιος άνθρωπος που έχει πρόβλημα και δεν μπορεί να δουλέψει.*

(από τη 2^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 21/11/1997)

Οι προκαπιταλιστικές μορφές επαγγελματικής δραστηριότητας που γνωρίζουν οι περισσότεροι Τσιγγάνοι δεν αντιστοιχούν στις σύγχρονες έννοιες ούτε της εργασίας αλλά ούτε και της ανεργίας. Παλιά κανένας φτωχός «δεν καθόταν». Ο στόχος όλων των φτωχών ήταν το καθημερινό μεροκάματο, η καθημερινή επιβίωση (και όχι η αυτονομία για τις σημερινές νοοτροπίες επιδίωξη μιας θέσης εργασίας). Δεν θα επαναλάβω εδώ τη θεματική και την οπτική μιας έρευνας που έχει ήδη ολοκληρωθεί¹. Θα ήθελα, αντιθέτως, να επεκταθώ σε άλλα θέματα: την οργάνωση της οικογένειας και το ρόλο των παιδιών.

Ας αρχίσουμε με τα παιδιά. Η έννοια του παιδιού, του ανήλικου, είναι –όπως και η έννοια της εργασίας– λιγότερο αυτονόητη από όσο μοιάζει. Είναι μια ιστορική διαδικασία. Οι ορισμοί (ηλικιακά), οι αρμοδιότητες, τα δικαιώματα, οι υποχρεώσεις που μια εκάστοτε ομάδα ανθρώπων αναγνωρίζει και επιβάλλει στα παιδιά της, αλλάζουν από τόπο σε τόπο και άλλαξαν ριζικά μέσα στον ιστορικό χρόνο. Εάν οι κατηγορίες παιδί / έφηβος / νέος υπάρχουν στις περισσότερες κοινωνίες, τα κριτήρια προσδιορισμού του παιδιού ήταν και είναι πολύ πιο σύνθετα και σχετικά από ό,τι μπορεί να φαίνονται εκ πρώτης όψεως: εξαρτώνται από τα χαρακτηριστικά που η εκάστοτε κοινωνία προβάλλει πάνω στα παιδιά της και στους νέους της. Και σχετίζονται, για παράδειγμα, με τις διαδικασίες περάσματος από την παιδική ηλικία στη νεανική και έπειτα στην ενηλικίωση. Από τι, όμως, εξαρτώνται, από τι προσδιορίζονται αυτές οι διαδικασίες, εκτός από τη βιολογική ωρίμανση; Τι νέα δεδομένα σηματοδοτούν αυτά τα περάσματα; Η ανάληψη ευθυνών; Η επικείμενη παντρεία και τεκνοποίηση; Το τέλος της σχολικής παρακολούθησης; Η έναρξη επαγγελματικής ενσωμάτωσης; Η οικονομική

¹ Παραπέμπω εδώ και πάλι στην ανάλυση και στις ερμηνείες της μελέτης του Π. Πιζάνια *Για τους γενικούς μηχανισμούς αναπαραγωγής της περιθωριοποίησης των ελληνικών τσιγγάνικων πληθυσμών. Ένα δοκίμιο*, Αθήνα 1998.

ανεξαρτησία; Η απόκτηση κάποιου κύρους στα πλαίσια της οικογενειακής μονάδας; Το δικαίωμα ψήφου;

Η έννοια της εφηβείας –πέρα από τη βιολογική και σωματική εξέλιξη– υπήρξε πάντα όπως είναι σήμερα μια σαφής ηλικιακή κατηγορία; Σε τι αντιστοιχούν αυτά τα περάσματα και πώς εξελίσσονται μέσα στον ιστορικό χρόνο; Η επικράτηση σήμερα στις πιο ανεπτυγμένες χώρες της έννοιας του παιδιού ως μια σαφώς ξεχωριστής κατηγορίας με συγκεκριμένα δικαιώματα (ειδικές φροντίδες, ειδικοί χώροι, παιχνίδι, κτλ.) με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (ανευθυνότητα, ανεμελιά, κτλ.) και υποχρεώσεις (σχολείο, κτλ.) διαμορφώθηκε σιγά-σιγά μέσα στον ιστορικό χρόνο αλλά λάζοντας ριζικά περιεχόμενο και παραμένει ακόμα και σήμερα πολύ σχετική. Οι σύγχρονοι ιστορικοί –και όχι μόνο– έχουν μελετήσει αυτό το φαινόμενο και η σχετική βιβλιογραφία ανέρχεται σήμερα σε πολλές εκατοντάδες διαφορετικών ερευνών¹, οι οποίες σχηματικά προσπαθούν να διερευνήσουν τον ορισμό (τυπικό και ουσιαστικό), τη θέση και το ρόλο του παιδιού στις εκάστοτε κοινωνικές ομάδες μέσα στον ιστορικό χρόνο. Οι εξελίξεις γύρω από αυτά τα θέματα είναι καθοριστικής σημασίας. Για να καταλάβουμε λίγο την οπτική αυτής της ιστορικής προσέγγισης, αρκεί να θυμηθούμε πως στην Ελλάδα, μέχρι πριν μερικά χρόνια, παρά τη θέσπιση της δωρεάν και υποχρεωτικής εκπαίδευσης, τα παιδιά των χωρικών και τα παιδιά των φτωχότερων κοινωνικών τάξεων δεν παρακολουθούσαν το σχολείο παρά ελάχιστα, διότι απλούστατα έπρεπε να εργαστούν: είτε εντός της οικογένειας (στα χωράφια μαζί με τον πατέρα ή τη μάνα) είτε εντός του οίκου αναλαμβάνοντας κάποιες άλλες ζωτικές λειτουργίες (φύλαξη και φροντίδα των μικρότερων παιδιών, μαγείρεμα, οικιακά, γεγονός που επέτρεπε να απαλλαγεί η μάνα λόγω χάρη και να δουλέψει κάπου αλλού) είτε εκτός του οίκου και της οικογένειας ως «βοηθοί βοηθών», παιδιά για όλες της δουλειές, παραγοί και δουλικά (στις μικροβιοτεχνίες, στα μικρομάγαζα, στα αστικά σπίτια) ή στο δρόμο (λουστράκια, μικροπωλητές...).

Και για να κατανοήσει κανείς αυτό το μαζικό τότε φαινόμενο –το οποίο υπάρχει και σήμερα, αλλά σε άλλες πιο περιθωριακές μορφές²– αναγκαστικά πρέπει να αναφερθεί στον τρόπο οργάνωσης της φτωχής οικογένειας. Δηλαδή στις δομές λειτουργίας της, στους πολύ καλά προσδιορισμένους ρόλους (με ελάχιστα έως καθόλου περιθώρια ελευθερίας) και στους απόλυτα ανελαστικούς καταναγκασμούς που αυτές οι δομές επέβαλλαν σε όλα τα μέλη της οικογένειας, προκειμένου να επιβιώσει η οικογένεια ως ενιαία μονάδα. Τα περιθώρια, τα

¹ Ενδεικτικά βλέπε τις εβδομήντα σελίδες βιβλιογραφίας που παραθέτει ο Jose Gentil Da Silva στα πρακτικά του συνεδρίου *Ιστορικότητα της Παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, 2 τόμοι, Αθήνα 1986. Βλέπε επίσης, για την ελληνική πραγματικότητα τις δεκάδες μελέτες που έχει εκδώσει το *Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας*.

² Τα «παιδιά των φαναριών» που λένε και στην τηλεόραση δεν είναι, βέβαια, ούτε ελληνικό ούτε καινούργιο φαινόμενο, αλλά σήμερα πια, σε όλους, φαίνεται αδιανόητο.

περισσεύματα, ήταν ελάχιστα έως μηδενικά και το παιδί ήταν καταρχάς «ένα επιπλέον στόμα» (κόστος) που έπρεπε το γρηγορότερο δυνατόν να γίνει «επιπλέον χέρια» (έσοδα).

Ο εναλλακτικός εσωτερικός καταμερισμός των διαφόρων ζωτικών λειτουργιών της οικογένειας (η μεγαλύτερη κόρη αναλάμβανε το ρόλο της μητέρας, προκειμένου εκείνη να μπορεί να εργαστεί, η μητέρα καλλιεργούσε τον μικρό κλήρο της οικογένειας, προκειμένου ο πατέρας να εξασφαλίσει κάποιο μεροκάματο αλλού κτλ.) ήταν απόλυτα ανελαστικός, γιατί μόνο έτσι μπορούσε να ισοσκελιστεί ο πολύ εύθραυστος οικογενειακός ισολογισμός. Ήταν – και ειδικά στις συνθήκες μεγάλης φτώχειας, με μηδενική περίπου αποταμίευση– ένα σύστημα προστασίας της στοιχειώδους επιβίωσης και αναπαραγωγής των μελών της οικογένειας, εκτός του οποίου οι πιθανότητες επιβίωσης καθενός εκάστου περιορίζονταν στο ελάχιστο. Και αυτό, αν μη τι άλλο, για τον απλούστατο λόγο ότι το άτομο ως μονάδα εκτός οικογενειακού πλαισίου δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει την οποιαδήποτε μικρή ή μεγαλύτερη κακουχία (αρρώστια, οικονομική αναποδιά...), αλλά κυρίως την αναμενόμενη βιολογική φθορά: τα γηρατεία. Στην ελληνική κοινωνία –και όχι μόνο– αυτά τα φαινόμενα είναι τόσο πρόσφατα που γίνονται εύκολα κατανοητά: οι ευτελείς συντάξεις των περισσότερων ταμείων δεν εξασφαλίζουν την οικονομική ανεξαρτησία των συνταξιούχων και θεωρείται αυτονόητο, παρά το ότι δεν λέγεται, πως το βάρος της συντήρησής τους το αναλαμβάνουν τα παιδιά τους. Σε αυτό το πλαίσιο τα παιδιά δεν είναι το μέλλον (των γονιών τους) μόνο για συμβολικούς ή συναισθηματικούς λόγους, αλλά και για πολύ «πεζούς» και ουσιαστικούς.

Μ. Ράντης: Υπάρχουν (στην Αγία Βαρβάρα) καμιά δεκαριά ίσως και παραπάνω περιπτώσεις οικογενειών που δεν έκαναν πολλά παιδιά. Και στην πορεία αυτά τα παιδιά που έκαναν, για διάφορους λόγους, υπήρξαν προβλήματα. Και τυχαίνει άλλο παιδί να είναι στη φυλακή, κάποιο άλλο να έχει πεθάνει, ας πούμε και κάποιο.. Μια συγκεκριμένη περίπτωση να σας πω: αυτή η γυναίκα έκανε τέσσερα παιδιά, τα οποία ήταν δύο και δύο. Οι κόρες παντρεύτηκαν και οι άνθρωποι με τους οποίους παντρεύτηκαν δεν ζουν στην Αγία Βαρβάρα, έχουν φύγει. Ζούσαν κοντά της τα παιδιά της, τα αγόρια της. Από τα αγόρια το ένα πέθανε και το άλλο μετά από χρήσεις, εμπορίες ουσιών και τα λοιπά είναι αυτή τη στιγμή στη φυλακή. Η γυναικούλα αυτή είναι ήδη σε μια ηλικία, 75-77 κάπου εκεί και καταλαβαίνετε ότι στενά συγγενικά πρόσωπα πια δεν έχει κανέναν, ας πούμε. Είναι ανήμπορη να εξοικονομήσει τα προς το ζην και το μοναδικό της, ας πούμε, έσοδο είναι μια σύνταξη του ΟΓΑ, που της έρχεται 25.000 το μήνα. Και τι γίνεται τώρα εκεί; Στη γειτονιά ζουν Τσιγγάνοι. Και ξέρουν τώρα ότι η κυρά Μαρία, ας πούμε, δεν έχει κανέναν άλλο. Πότε η μια κοπέλα, ποτέ η άλλη, αυτό που μαγειρέψανε για την οικογένειά της θα της πάνε ένα πιατάκι φαγητό. Θα της πάρουνε δύο γιαουρτάκια, θα της πάρουνε ένα πακέτο φρυγανιές. Όποτε αρρωσταίνει ένα γιατρό, ξέρω εγώ.

(από την 5^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 20/2/1998)

Οι πραγματικά πολύ εύθραυστες ισορροπίες αυτού του συστήματος δεν πρέπει να μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως δεν ήταν πολύ ανθεκτικό μέσα στην ιστορική διάρκεια, δηλαδή ένα σύστημα που μέσω μικρών προσαρμογών και μεγάλων απωλειών, ανακυκλωνόταν για αιώνες εξασφαλίζοντας πάνω-κάτω τη στοιχειώδη επιβίωση, την απλή αναπαραγωγή της οικογένειας. Αν, όπως είδαμε, αυτή η επιβίωση εξασφαλιζόταν μέσω του εναλλακτικού εντός της οικογένειας καταμερισμού των ρόλων, των ζωτικών λειτουργιών, αλλά επίσης μέσα από «οικονομίες ελάχιστης κλίμακας», συμπίεση του κόστους διαβίωσης της οικογένειας (ένα κοινό καζάνι, ένα κοινό σπίτι κτλ. επιτρέπουν μικρές, αλλά πολύτιμες οικονομίες), καθώς και μέσα από ποικίλες μορφές οικογενειακής αλληλεγγύης, η στοιχειώδης αναπαραγωγή γίνονταν μέσα από τον απόλυτο έλεγχο αφενός της προσαρμογής των παιδιών στις προσταγές του συστήματος (ρητή ή άρρητη εκπαίδευση) και αφετέρου μέσα από τον απόλυτο έλεγχο των μέσων φυσικής αναπαραγωγής της οικογένειας, δηλαδή των κοριτσιών. Αυτό αποτελεί μια σημαντική (και πολυμελετημένη από ιστορικούς και ανθρωπολόγους) όψη της γυναικείας παρθενιάς, καθώς και όλων των άλλων μορφών εσωτερικού διακανονισμού στην οικογένεια, ρύθμισης και εξασφάλισης του μέλλοντος. Δεν μπορώ εδώ να επεκταθώ περαιτέρω σε αυτό το θέμα. Ας συγκρατήσουμε, όμως, πως η οποιαδήποτε παρεκτροπή από τους καταναγκαστικούς οικογενειακούς ρόλους θέτει σε άμεσο ή μελλοντικό κίνδυνο είτε το σύνολο της οικογένειας, είτε τα πιο αδύναμα μέλη της (συνήθως τα παιδιά, οι ανύπαντρες ή οι εγκαταλελειμμένες γυναίκες, οι χήρες, και οι ηλικιωμένοι).

Είναι περιττό να διευκρινίσω πως σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο εντάσσεται και η τσιγγάνικη οικογένεια του σχετικά κοντινού παρελθόντος:

Μ. Ράντης: Από ό,τι έχω ακούσει από παππούδες και γιαγιάδες, λέγανε ότι στο να μαγειρευτεί το καθημερινό φαγητό συμβάλανε όλοι από μια ηλικία και πάνω. Είτε αυτό κάποιες μέρες ήταν μόνο το καθημερινό φαγητό, είτε κάποιες άλλες φορές που περίσσευαν και κάποια φράγκα τα βάζανε στην άκρη –όπως είπατε– για μια ώρα ανάγκης ή για τη μετακίνηση αργότερα. Απλά ταυτόχρονα και με τον ίδιο βαθμό και οι άντρες και οι γυναίκες. Γιατί και τα κορίτσια που γινόντουσαν 13-14, αν δεν είχαν ήδη παντρευτεί, έπρεπε να μάθουν να λένε τη μοίρα. Να βγαίνουνε στη γειτονιά. Και τα αγόρια έπρεπε να μάθουν από τον μπαμπά πώς γανώνεται ένα μεγάλο καζάνι. Ή πώς ψάχνουμε ένα άλογο, αν είναι καλό όταν μας το προτείνουν να το αγοράσουμε. Και αν πρέπει να το αγοράσουμε, τι πρέπει να προσέξουμε. Πόσα περίπου πρέπει να δώσουμε για να μας αφήσει μετά ικανοποιητικό κέρδος στην πώληση και τα λοιπά.

(από την 5^η συνέντευξη του Μανώλη Ράντη στην Αλίκη Βαξεβάνογλου και τον Γεράσιμο Μακρή, 20/2/1998)

Αλλά και του πολύ κοντινού παρελθόντος:

Α. Βαξεβάνογλου: Γιατί σταμάτησες το σχολείο (στη δεκαετία του 1970); Για ν' αρχίσεις να δουλεύεις ή...;

Ε. Ράντη: Όχι για ν' αρχίσω να δουλεύω, δεν δούλευα. Καθόλου δεν δούλευα, απλά το σταμάτησα.

Α. Βαξεβάνογλου: Έτσι, για ν' ασχολείσαι με το σπίτι...;

Ε. Ράντη: Για ν' ασχολούμαι με το σπίτι. (...) Εγώ κάποια στιγμή παρασύρθηκα από τις φίλες μου, γιατί οι περισσότερες δεν πήγαιναν στο σχολείο. Μόλις τελείωναν το δημοτικό, το μεγαλύτερο ποσοστό της ηλικίας της εφηβείας, στα δώδεκα και έντεκα και λοιπά σταματούσαν στο δημοτικό και αναλάμβαναν μετά το σπίτι, γιατί εργαζόταν η μητέρα, ο πατέρας, και λοιπά. Γιατί σε πάρα πολλές οικογένειες που εργαζονται και οι δύο γονείς, συνήθως η πρωτότοκη κόρη, η μεγάλη πρέπει να είναι στο σπίτι ν' αναλαμβάνει τις δουλειές του σπιτιού. Εγώ σταμάτησα το σχολείο, παρασύρθηκα, θέλεις... Δεν ήθελα πια να το συνεχίσω...

Α. Βαξεβάνογλου: Σου άρεσε το σχολείο;

Ε. Ράντη: Ναι, μου άρεσε.

Α. Βαξεβάνογλου: Ναι; Γιατί, εντάξει, σε λίγα παιδιά τελικά αρέσει το σχολείο.

Ε. Ράντη: Συνήθως στα περισσότερα παιδιά δεν αρέσει. Το βαριούνται. Κάποια στιγμή βαρέθηκα και εγώ, γιατί έβλεπα, ότι οι φίλες μου δεν είχαν τόσες ευθύνες. Γιατί εγώ από μικρή είχα αναλάβει πάρα πολλές ευθύνες. Είχα και το σχολείο, είχα και το μέγαλωμα του αδελφού, είχα και το σπίτι, γιατί η γιαγιά τι θα μπορούσε να κάνει; Η γιαγιά είναι μια γιαγιά, μια ηλικιωμένη και κάπου είχα κουραστεί ψυχολογικά. Και τότε βέβαια στην εφηβεία, δεν τα σκέφτεσαι και σοβαρά τα πράγματα, τα παίρνεις ανάλαφρα. Και εγώ εκείνη τη χρονική περίοδο, σκέφτηκα, θεώρησα εγώ πιο σωστά με τη λογική της τότε ηλικίας, ότι «Ε, ας το σταματήσω τώρα. Τι χάνω και λοιπά; Καλύτερα να ξεκουραστώ, να είμαι στο σπίτι μου. Τουλάχιστον θα προσέχω τον αδελφό μου, θα μπορούν να δουλεύουν πιο άνετα οι γονείς μου και θα έχω και μία, δύο ώρες ελευθερία να μπορώ να βγαίνω με τις φίλες μου να βρισκόμαστε πιο συχνά και λοιπά».

(από τη συνέντευξη της Ευαγγελίας Ράντη, στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 12/12/1997)

Οι καταναγκασμοί του οικογενειακού συστήματος, καθώς απομακρύνεται εν μέρει από τις αδυσώπητες ιστορικές συνθήκες όπου διαμορφώθηκε, δεν γίνονται πλέον αντιληπτοί πάντοτε ως καταναγκασμοί. Η υπόλοιπη κοινωνία φαίνεται να αλλάζει ραγδαία. Και λέω φαίνεται, γιατί η βοήθεια από την οικογένεια, η οικογενειακή αλληλεγγύη, αποτρέπει την εμφάνιση ακόμα πιο ακραίων κοινωνικών προβλημάτων στις κοινωνικά πιο ευαίσθητες ομάδες και ειδικά στους νέους και στην τρίτη ηλικία. Από αυτό το πρίσμα ο καθοριστικός ρόλος της οικογένειας –ειδικά στην Ελλάδα– δεν είναι παρά μια κοινωνική και οικονομική μορφή εξισορρόπησης απέναντι στα δυνητικά αβυσσαλέα «διάκενα» ενός αδυσώπητου οικονομικού συστήματος και ενός ανοργάνωτου ακόμα κοινωνικού κράτους.

Επιστρέφουμε, λοιπόν, στο ίδιο ερώτημα: την ανθεκτικότητα και τον εξισοροποιητικό ρόλο εντέλει του οικογενειακού συστήματος οργάνωσης, του οποίου η τσιγγάνικη οικογένεια αποτελεί μια παραλλαγή: οι πιο φτωχοί ανάμεσα στους φτωχούς. Οι τελευταίοι ως μέρος αυτού του συστήματος οικογενειακής οργάνωσης, σε συνθήκες μεγάλης φτώχειας μπορούσαν να μην καταλήξουν αναγκαστικά στο «βούρκο», στην καταστροφή, επειδή αφενός μέσω της

συνεχούς κινητικότητας εντόπιζαν τα ελάχιστα «περισσεύματα» μιας φτωχής κοινωνίας, αφετέρου το κόστος της επιβίωσης ήταν (παλιά) περιορισμένο στο ελάχιστο, πολύ κοντά στο μηδέν, γιατί ακολουθούσαν όπως όλοι οι φτωχοί τη στρατηγική της μεγίστης εξοικονόμησης του κόστους επιβίωσης χάρη σε οικονομίες ελάχιστης κλίμακας (π.χ. το κοινό καζάνι)· ακόμη, επειδή ο εσωτερικός στην οικογένεια προσδιορισμός των ρόλων ήταν απόλυτα ανελαστικός: τα παιδιά ήταν η μοναδική δυνατότητα επιβίωσης των γονιών τους. Κάτω από αυτό το πρίσμα πρέπει κανείς να κατανοήσει το επόμενο και τελευταίο απόσπασμα:

Χ. Λάμπρου: Έλεγε (η γυναίκα του Χ. Λάμπρου¹) ότι το παιδί είναι η ευτυχία, το παιδί είναι τα πλούτη. Δηλαδή, έχοντας μάθει αυτό τον τρόπο επιβίωσης των Τσιγγάνων. Ότι τα παιδιά είναι το μέλλον μας. Είναι η ιδιοκτησία μας. Ιδιοκτησία μας δεν είναι ούτε το σπίτι, ούτε το χωράφι, ούτε το διαμέρισμα, ούτε το οικόπεδο. Η ιδιοκτησία, η μόνη ιδιοκτησία και ίσως αυτό είναι και το σημαντικότερο, η μόνη ιδιοκτησία ενός Τσιγγάνου είναι το παιδί του, γιατί το μέλλον του είναι η επιβίωση της φυλής του. Η συνέχεια της επιβίωσης και γι' αυτό κάνουν και πολλά παιδιά.

(από τη 2^η συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 25/10/1997)

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, και ειδικά στις περιπτώσεις όπου δεν υπήρχε κανενός είδους αποταμίευση, κληρονομιά, οικογενειακή περιουσία², κάτω από την αυστηρή επίβλεψη του εκάστοτε αρχηγού της οικογένειας, τα περιθώρια «ελευθερίας κινήσεων» ενός εκάστου ήταν ελάχιστα, οι ρόλοι προσδιορισμένοι. Ειδικά για τα παιδιά:

- α) το χρονικό διάστημα μεταξύ του «παιδιού - επιπλέον στόμα» και του «παιδιού - επιπλέον χέρια» πρέπει να συμπίπτει στο έπακρο,
- β) τα πρόσωπα φυσικής αναπαραγωγής της οικογένειας (δηλαδή οι κοπέλες) ήταν υπό καθεστώς απόλυτου ελέγχου, όπως και η διαδικασία «αποδέσμευσης» των νέων νοικοκυριών, η οποία γινόταν μόνο σε πολύ αυστηρά οροθετημένα πλαίσια, έπειτα από συμφωνία και κάτω από τη συνεχή επιτήρηση των ενδιαφερόμενων οικογενειών. Εννοείται, λοιπόν, πως σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο εντάσσεται η σύγχρονη έννοια του παιδιού σαν μια ξεχωριστή κατηγορία που απαιτεί ειδικές φροντίδες, που δικαιούται ειδικής μεταχείρισης, πόσο μάλλον η έννοια του παιδιού και του νέου που να μπορεί να ανεξαρτητοποιηθεί –όχι

¹ Η γυναίκα του Χ. Λάμπρου κατάγεται από μια οικογένεια «που δεν είχε σταθερό εισόδημα. Ήταν μια οικογένεια καθαρά τσιγγάνικη, που δεν ζούσε όπως ζούσαμε εμείς. Αυτό, όμως, εμένα δεν με πείραζε. (...) Σε σπίτι είχε γεννηθεί, αλλά αυτή η οικογένεια ήταν μετακινούμενη. Πήγαινε δηλαδή, από περιοχή σε περιοχή. Έμενε σε σπίτι, δεν έμενε σε σκηνή, αλλά δεν είχαν μία σταθερή κατοικία. Άλλαζαν και άλλαζαν. **Έμεναν κάπως πρόχειρα σε σπίτι; Δεν έμεναν οργανωμένα**» (από τη 2^η συνέντευξη του Χρήστου Λάμπρου στην Αλίκη Βαξεβάνογλου, 25/10/1997).

² Μπορώ να αποτολμήσω την υπόθεση πως τα χρυσαφικά, τα κοσμήματα δεν ήταν ρευστοποιήσιμα δεν είχαν – για όσους Τσιγγάνους διέθεταν– χρηματικό αντίτιμο γιατί ήταν προϋπόθεση για τη δημιουργία των απαραίτητων νέων συγγενικών δεσμών (γάμοι).

συναισθηματικά, βέβαια, αλλά οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά— από την οικογενειακή μονάδα, του παιδιού και του νέου που να μην προορίζεται απλώς να αναπαράγει τα ίδια οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά μοτίβα.

Ας σημειωθεί, τέλος, πως αυτό το ευρύτατα διαδεδομένο σύστημα οικογενειακής οργάνωσης που είχε αποδειχτεί ανθεκτικότατο ανά τους αιώνες, επέτρεπε σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού να επιβιώνουν, έστω και στα όρια σε συνθήκες περίπου μηδενικής οικονομικής ανάπτυξης. Σήμερα πλέον που έχουν αλλάξει ριζικά οι συνθήκες, το ίδιο σύστημα οικογενειακής οργάνωσης και προστασίας τείνει να μοιάζει, για τα σημερινά μέτρα, εξαιρετικά δύσκαμπτο έως δυσβάσταχτο. Τι ακριβώς συμβαίνει;

Σχηματικά: Με το γάμο δεν δεσμεύεται ποτέ κανείς με ένα μόνο άτομο (σύζυγο), αλλά και με ολόκληρο το σόι του. Έτσι, βασική αιτία της ενδογαμίας, πέρα από την αυτονόητη κοινωνικο-οικονομική συνάφεια είναι και η ηθικο-πολιτιστική: προκειμένου να μην διαταραχθούν στο άμεσο μέλλον οι εύθραυστες ισορροπίες, σπανίως διακινδύνευαν τη σύναψη δεσμών με άτομα «ξένα», άτομα δηλαδή που δεν είχαν διαμορφωθεί στο ίδιο πολιτιστικό πλαίσιο, άτομα τα οποία δεν υπάγονταν «εκ συστάσεως» στον πολλαπλό και σύνθετο έλεγχο από όλα τα υπόλοιπα μέλη της εκάστοτε οικογένειας που επέβαλλε ποικιλοτρόπως την προσαρμογή ενός εκάστου στο βαρύ φορτίο των οικογενειακών ρόλων. Πόσο μάλλον που όλα τα οικονομικά μεγέθη έχουν σήμερα πλέον διογκωθεί (αυξημένο κόστος «επιβίωσης», υπέρ-καταναλωτισμός...)¹. Το δύσκαμπτο πλέγμα των οικογενειακών υποχρεώσεων κάθε είδους, χαρακτηριστικό όλων των «παραδοσιακών» κοινωνιών, το μόνιμο αλισβερίσι με ένα μεγάλο αριθμό ατόμων (θείοι, ξαδέλφια, κουμπάροι, συμτέθεροι, γιαγιάδες, παππούδες κτλ.) που έπαιρνε και παίρνει τη μορφή αλληλοβοήθειας, αλλά και αλληλεξάρτησης, αποτελεί —για τα σημερινά μέτρα όπου ο χρόνος έχει γίνει ίσως το πολυτιμότερο, κυριολεκτικά και μεταφορικά, αγαθό— ένα πολύ δαπανηρό σύστημα άμυνας και προστασίας. Ιδού μερικές ακόμα πιθανές κατευθύνσεις για μελλοντικές έρευνες.

Πιστεύω πως η αίσθηση των Ελλήνων Τσιγγάνων από τους οποίους πήραμε συνεντεύξεις, για την απόλυτη διαφάνεια του παρελθόντος και την απόλυτη αβεβαιότητα του μέλλοντος —που εύκολα οδηγεί σε ένα σχίσμα ανάμεσα στην εμπειρία (παρελθόν) και την προσδοκία (μέλλον)— πρέπει να σχετικοποιηθεί, ενίοτε και να αντιστραφεί. Το παρελθόν δεν είναι εκ των προτέρων γνώριμο, οικείο. Δεν είναι μια κλειστή τετελεσμένη και αυτονόητη

¹ Σχηματικά: μπορεί κανείς με ένα μισθό να αντεπεξέλθει σε υποχρεώσεις που επεκτείνονται σε έναν ευρύτατο κύκλο συγγενών;

κατάσταση, αλλά αντιθέτως ένα εν πολλοίς άγνωστο πεδίο, με αναξιοποίητες δυνατότητες όχι μόνο κατανόησης, αλλά και επαναπροσδιορισμού του παρόντος. Και το μέλλον, αντιθέτως, μπορεί να γίνει πιο προσιτό μέσα από μικρούς, ταπεινούς, συγκεκριμένους και εφικτούς στόχους. Αυτή η πρόταση στηρίζεται σε μια ηθική της δράσης¹ και δεν αφορά, βεβαία, αποκλειστικά τους Τσιγγάνους.

¹ P. Ricoeur, *Temps et récit*, 3 τόμοι, Paris 1983, 1984 και 1985.